

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Kunstiajaloo osakond

Eliise Marie Nõgel

**KASULIKKUS, ILU JA VASTUPIDAVUS IDEAALLINNA LOOMISEL.
JUHTUMIANALÜÜS LEON BATTISTA ALBERTI “DE RE AEDIFICATORIA” ja
FILARETE “LIBRO ARCHITETTONICO” NÄITEL**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Anu Ormisson-Lahe

Tartu 2024

Sisukord

Sissejuhatus:	3
1. Utopialinn ja ideaalinn – kontekst ja areng	6
1.1. Utopialinn versus ideaalinn	6
1.2. Utopiakirjandus	7
1.3. Ideaallinna ajalooline areng ja muutus	8
1.3.1. Mõtteviisi muutus: tsiviil- versus militaararhitektuur ja radiaalplaneering	10
2. Leon Battista Alberti “De Re Aedificatoria”	12
2.1. Leon Battista Alberti – uomo universale	12
2.2. Lühiülevaade teosest	12
2.3. Linnaehituslik ülesehitus	14
2.3.1. Linna asukoht	14
2.3.2. Teed ja tänavad	16
2.2.3. Linna tsoonid ja segregatsioon	18
2.2.4. Kaitsefunktsioon: sise- ja välisvaenlasega arvestamine	20
3. Filarete “Libro Architetonico”	21
3.1. Antonio di Pietro Averlino ehk Filarete	21
3.2. Lühiülevaade teosest	21
3.3. Filarete ideaal ehitusprotsessi puhul	22
3.4. Linnaplaan ja ülesehitus	23
3.5. Linna asukoht	25
3.3. Valitseja versus inimene	25
4. Vitruviuse printsiibid ja nende rakendamine Alberti ja Filarete traktaatides	28
4.1. Kasulikkus, ilu ja vastupidavus – utopiaarhitektuur ja utopiaplaneeringud?	28
4.2. Kasulikkus ja Alberti	28
4.3. Kasulikkus ja Filarete	31
4.4. Ilu	33
4.5. Vastupidavus	34
Kokkuvõte	36
Resüme / Summary	38
Kasutatud kirjandus:	41

Sissejuhatus:

Leon Battista Alberti ja Filarete on kaks 15.sajandi arhitekti ja teoreetikut, kes on Vitruviuse eeskujul kirja pannud enda arhitektuuritraktaadid, mis olid märgilise tähtsusega nii oma kaasajas kuid mille mõju ulatub ka tänapäevani. Traktaat on ühelt poolt idee, ideaal, samas annavad mõlemad autorid ka selgeid juhiseid nii planeerimiseks kui ehitamiseks.

Arhitektuuriajaloolane Tessa Morrison esitab oma teose “Unbuilt Utopian Cities 1460 to 1900: Reconstructing their Architecture and Political Philosophy” eessõnas küsimuse: “Kas utoopialinnasid on disainitud eelkõige perfektsust väljendava sümmeetria tõttu, nende esteetilise väljanägemise pärast või nende arhitektuurilise või kogukondliku kasuteguri ajendil.”¹ Antud uurimistöös proovin sellele küsimusele Filarete ja Alberti traktaatide näitel vastuse anda, uurides ja analüüsid, kuidas on traktaatides lähenetud Vitruviuse kolmele printsiibile – ilu, kasulikkus ja vastupidavus. Lisaks on uurimise all linnaplaneerimine laiemalt lähtudes erinevatest linna ülesannetest ja ideoloogiatest.

Olgugi et võõrkeelses teaduskirjanduses on Filarete ja Alberti arhitektuuritraktaatidega erinevate nurkade alt põhjalikult tegeletud, siis eesti keeles ei ole ülevaatlikku uurimust, mis puudutaks renessanssiaegseid linnaplaneerimise ideaale. Eesti teadustöös on utoopiatega tegeletud põhiliselt semiootilisest vaatenurgast, näiteks on teemaga tegelenud Anti Randviir.² Arhitektuuriajaloolises võtmes on renessanssutoopiatest ja ideaallinnadest andnud teatava ülevaate Lilian Hansar “Eesti linnaehituse ajaloo”.³ Renessanssiaegsed ideaallinnad moodustavad sissejuhatava osa näiteks lähiajaloo utoopiaid puudutavates töödes, kuid eestikeelne ülevaade ja uurimus rõhuasetusega 15. - 17. sajandi utoopiatel/ideaallinnadel hetkel puudub.

Käesolev uurimus püüab selle lünga täitmisega algust teha keskendudes eelkõige kahe olulise arhitektuuritraktaadi analüüsimisele. Juhtumianalüüsis on Leon Battista Alberti “De Re Aedificatoria”, mis on esimene renessanssiaegne arhitektuuritraktaat ja Filarete “Libro Architetonico”, mis on esimene ideaallinna kirjeldav arhitektuuritraktaat. Antud töös olen

¹ Tessa Morrison, *Unbuilt Utopian Cities 1460 to 1900: Reconstructing their Architecture and Political Philosophy* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2015), xvii.

² Anti Randviir, "The Art of Utopia and the Real City: Basic Principles", *Baltic Journal of Art History*, 5 (2013), lk 111–130. Anti Randviir, “The City: A Window to Utopia?”, *Chinese Semiotic Studies*, 10 (2014), lk 119-132.

³ Lilian Hansar, *Eesti Linnaehituse ajalugu: keskajast tsaariaja lõpuni* (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2019), lk 159–161.

kasutatud inglisekeelseid tõlkeid: Leon Battista Alberti “On the Art of Building in Ten Books” (tõlkijad Joseph Rykwert, Neil Leach, Robert Tavernor)⁴ ja Filarete “Treatise on Architecture” (tõlkija John R. Spencer)⁵. Need versioonid on valitud arvestades tõlkijate kompetentsi, tõlgete kättesaadavust ja tõlke keelt. Samas tuleb rõhutada, et kuivõrd Alberti on oma teose kirjutanud ladina keeles ja Filarete itaalia keeles (ning mõlema puhul oli valitud keel selgelt teadlik valik)⁶, siis tuleb tõlkesse suhtuda mõneti kriitiliselt, sest kohati võib tõlge tugevalt mõjutada ka sisu.⁷ Olgugi et toetun eelnimetatud versioonidele, siis olen otsustanud traktaatidele viidata nende originaalnimetustega: “De Re Aedificatoria” (Alberti) ja “Libro Architetonico” (Filarete).

Uurimistöö esimene eesmärk on anda üldine ülevaade Alberti ja Filarete traktaatidest ja seal kujutatud “ideaallinnade” visuaalsest vormist. Seejuures keskendun eelkõige linnaplaanile ning uurin, mis põhjustel on teoreetikud otsustanud valitud planeeringu kasuks. Teine eesmärk on uurida, kas ja kuidas väljenduvad Vitruviuse kolm printsiipi – ilu, kasulikkus ja vastupidavus – Alberti ja Filarete traktaatides.

Uurimust toetab ülevaatlilik kirjandus: mitmed käsitlused ideaallinnade ja utoopiate põhimõtetest, mis aitavad luua teema läbilõike ja illustreerivad muutusi ja arengut ideaal-/utoopialinna puhul 15. sajandi keskpaigast kuni 17. sajandi alguseni. Antud uurimuse seisukohast on olulisemad Caspar Pearsoni “Leon Battista Alberti: The Chameleon's Eye”⁸, Tessa Morrisoni “Unbuilt Utopian Cities 1460 to 1900: Reconstructing their Architecture and Political Philosophy”⁹ ja Hanno-Walter Krufti “A History of Architectural Theory: from Vitruvius to Present”¹⁰. Samas toetavad tööd ka mitmed teadusartiklid, mis aitavad avada konteksti.

⁴ Leon Battista Alberti, *On the Art of Building in Ten Books* (London: MIT Press, 1999).

⁵ Filarete, *Treatise on Architecture* (New Haven, London: Yale University Press, 1965).

⁶ John Onians, "Alberti and ΦΙΛΑΡΕΤΗ: A Study in their Sources", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 34, no. 1 (1971), lk 96-114.

⁷ Märkus: valitud inglisekeelsetes tõlgetes ei ole sulgudes esile toodud originaalkeeles olevaid mõisteid. Näiteks mitmes teadusartiklis on viidatud Alberti *concinnitas* printsiibile ilu kõrval, kuid kasutatud tõlkes on kõik ladinakeelsed mõisted inglise keelde tõlgitud. *Concinnitas* on tõlgitud “ilu harmoonia”, mille kaudu aga ei ilmne, kas tegemist on eraldiseisva kontseptsiooniga **ilu** kõrval ja on tegemist ilu definitsiooniga. Olgugi et teadvustasin seda kitsaskohta, siis autori eestikeelsed tõlked on siiski viidatud versioonide põhjal.

⁸ Caspar Pearson, *Leon Battista Alberti: The Chameleon's Eye* (Reaktion Books, 2022).

⁹ Tessa Morrison, *Unbuilt Utopian Cities 1460 to 1900: Reconstructing their Architecture and Political Philosophy* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2005).

¹⁰ Hanno-Walter Kruft, *A History of Architectural Theory: from Vitruvius to Present* (New York: Princeton Architectural Press, 1994).

Bakalaureuse töö on jaotatud neljaks peatükiks. Esimene peatükk keskendub renessansiaegse ideaallinna ülesehituse ja põhimõtete uurimisele, andes põgusa ülevaate ajaloolisest kontekstist ja toimunud muutustest 15. sajandi keskpaigast 17. sajandi alguseni. Teine peatükk võtab vaatluse alla Leon Battista Alberti “De Re Aedificatoria”, andes ülevaate traktaadist, selle ülesehitusest ning uurib Alberti lähenemist linnaplaneerimisele. Kolmas peatükk annab sarnaselt ülevaate Filarete traktaadist. Neljas peatükk uurib läbi kriitilis-võrdleva analüüsi, kas ja kuidas on Filarete ja Alberti toetunud Vitruviuse kolmele printsiibile – ilule, kasulikkusele ja vastupidavusele.

1. Utoopialinn ja ideaallinn – kontekst ja areng

1.1. Utoopialinn versus ideaallinn

Utoopiauuringuid saab laiemalt jaotada kolmeks: utoopiline mõte, utopia kui kirjandusžanr ja praktilised katsed parema ühiskonna loomisel.¹¹ Antud uurimistöo käsitleb kahte arhitektuuritraktaati, mille puhul keskendutakse linnaehituslikele printsiipidele.

Selgelt ideaallinna ja utoopialinna defineerida on keeruline, kohati kasutatakse neid samatähenduslikult, mõnel juhul tõmmatakse piir vastavalt kontekstile ning rolli mängib ka distsipliin, milles neid parasjagu käsitletakse. Kuna antud töö keskendub utopia- ja ideallinnade puhul eelkõige linnaplaneeringule ja arhitektuurile, lähenen teemale läbi arhitektuuriteoreetikute ja -ajaloolaste, kes on üldjuhul eelistanud ühemõttelise definitsiooni andmise asemel leida ideaal- ja utoopialinnade vahelisi ühisjooni ja erinevusi.¹²

Arhitektuuriteoreetik Hanno-Walter Kruft on ideaallinna eristanud tavalisest linnast läbi esimese püüdluse viia ellu sotsio-utopistlike ideaale, mis muuhulgas väljendusid ka välises vormis.¹³ Seejuures on ta näiteks kaasanud “Päikeselinnas”¹⁴ kujutatud kirjandusliku utoopialinna arhitektuuriteooria kogumikku, sest lisaks kirjanduslikule väärtusele on teoses detailirohke ideaallinna kirjeldus.¹⁵ Siit ilmneb ka kirjanduslike utoopialinnade uurimisväärtus arhitektuuriteoreetilises vaatenurgast. Antud uurimuse autor on ka eelnevalt uurinud ideaallinnu ning seejuures uurinud lähemalt ka Tommaso Campanella “Päikeselinna” ülesehitust arhitektuuriteooria vaatest.¹⁶

Ruth Eaton tõstab esile, kuidas mõnel juhul on eristatud ideaallinna utopiast seeläbi, et esimese ideaal peegeldab kehtivat sotsiaalset korda, kuid teise puhul on ideaalkord veel realiseerimata, mõnikord on taotletav ideaal otseselt vastanduv kehtivale korrale. Mõlemal juhul on aga linnaplaneering vahendiks nende ideaalide väljendamisel ja saavutamisel. Samas toonitab ta, et

¹¹ Gregory Claeys, *Utopia: The History of an Idea* (London: Thames & Hudson, 2020), lk 16.

¹² Märkus: mõttekäik põhineb antud peatükis viidatud autoritel

¹³ Hanno-Walter Kruft, *Le città utopiche: la città ideale dal 15. al 18. secolo fra utopia e realtà* (Bari: Laterza, 1990), lk 4.

¹⁴ Tommaso Campanella, *Päikeselinn* (Tallinn: Kultuurileht, 2020).

¹⁵ Hanno-Walter Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present* (New York: Princeton Architectural Press, 1994), lk 97-98.

¹⁶ Eliise Marie Nõgel, *Utopia- ja ideaallinnad – vorm või idee. Juhtumianalüüs “Päikeselinna” ja Palmanova näitel*, uurimistöo, juhendaja Anu Ormisson- Lahe, Tartu Ülikool 2023.

alati see eristus paika ei pea ja lisab, et linnaprojektide vaatlemisel ei tohiks eesmärgiks saada nende tituleerimine ühe või teise nimega.¹⁷ Tessa Morrison seejuures läheb utoopiakirjanduslike mõtete kirjeldamisest sujuvalt üle ideaallinnale, kus defineerib viimast järgnevalt: “ideaallinn on sümbioos poliitfilosoofia ja arhitektuuri vahel - need kaks poolt toetavad üksteist ja seeläbi jõutakse ideaal- või utoopialinnani.”¹⁸ Sellega nimetab Morrison ära justkui utoopia- ja ideaallinna kontseptsioonide ühisnimetaja, mis võimaldab nendest antud vaatepunktist ühiselt rääkida ja sarnaselt analüüsida.

Kuid leidub ka teoreetikuid, kes tõmbavad selge piiri kirjanduslike utoopiate ja ideaallinnade vahel – ameerika arhitektuuriajaloolase Spiro Kostofi sõnul ei ole utoopiakirjanduslikelt linnadelt palju õppida, sest autorid on linna kui organismi suhtes ignorantsed, eirates linna ümbritsevat keskkonda ja kasutavad seosetult ja süvenemata ideaalvorme linna kujutamisel.¹⁹

1.2 Utoopiakirjandus

Thomas More'i 1516. aastal ilmunud “Utoopiat” võib lugeda utoopiaalase kirjandusžanri alustalaks ja ühtlasi on sealt välja kasvanud antud sõna kasutamine selle tänases tähenduses. Etümololoogiliselt on tegemist kreeka keelest tulnud sõnaliitiga: *ou* (kreeka keelest, eesti k tõlge: mitte) ja *topia* (kreeka keelest, eesti k tõlge: koht). Eesti keeles võiks sellele vastavaks otsetõlkeks olla seega 'mitte koht'²⁰. Alternatiivselt (ja miks mitte et ka paralleelselt) saaks seda sõnaliidet mõista ka kui *toposele* kui reaalsele kohale (meie sotsiokultuurilisele ruumile) vastanduvat kohta või siis antud *toposega* võrdluses olevat kohta. Teisalt asetub utoopia mõiste kõrvale kirja- ja pildilt sarnane sõnaliide *eu+topia*, *eu* tähistamas head.²¹ Mõtteloolane Leonidas Donskis on toonud välja, et kirjanduslikud utoopiad andsid autoritele võimaluse olla ühiskonnakriitilised, peitudes samal ajal ilukirjanduse kaitsva maski taha.²²

¹⁷ Ruth Eaton, *Ideal Cities: Utopianism and the (Un)built Environment* (New York: Thames & Hudson), lk 12.

¹⁸ Morrison, *Unbuilt Utopian Cities 1460 to 1900*, lk xvii.

¹⁹ Spiro Kostof, *The city shaped: urban patterns and meanings through history* (London: Thames & Hudson, 2009), lk 167.

²⁰ Märkus: Pole samatähenduslik antropoloog Marc Augé 'mittekohaga.'

²¹ Claeys, *Utopia: The History of an Idea*, lk 53.

²² Leonidas Donskis, “Ideoloogia ja utoopia: Kas utopismi lõpp?”, *Akadeemia*, 5 (1995), lk 2359. Kommentaar: 20.sajandi leedu-juudi päritolu mõtteloolase mõttekäik on ajendatud ka Baltikumi 20.sajandi olukorrast. Samas siinkohal on huvitav ka Filarete otsus narratiivse struktuuri kasuks.

More'i "Utopia" järel võib Tommaso Campanella 1602. aastal kirjutatud "Päikeselinn" pidada üheks tuntuimaks utopiakirjanduslikuks raamatuks. Enne Campanellat avaldasid utopiasteid Itaalias näiteks Anton Francesco Doni ja Francesco Patrizi da Cherso, kuid utopiaalasteks tüvitekstideks need välja ei kujunenud.²³

Campanella kirjeldatud utopialinn on oma linnaplaneeringult tsentraalse-radiaalse ülesehitusega. Linn koosneb seitsmest ringjast müürist, mis katkevad neljas ilmakaares, kuhu on loodud tänavad. Linn on rajatud kõrgendikule ja seeläbi on seitse ringmüüri aina kitsenevat. Kõige tipus asub ümartempel. Ideoloogiliselt on tegemist egalitaarse linnaga ning olulist rolli mängib hariduslik programm. Mõlemad printsiibid väljenduvad ka linnaehituses: hooned ja eluruumid on identsed, isiklik omand puudub ning linnamüüridele on maalitud "haridusprogramm".²⁴

Tegelikult saab utopiatest kõneleda juba enne More'i, näiteks antiikajast saab põhjalikult vaadelda Platoni ideid²⁵, kellele ka Leon Battista Alberti rohkelt toetub. Uurimisainet annaks ka erinevad religioossed kontseptsioonid. Kuigi renessansiaegsed utopiad on kahtlemata saanud palju mõjutusi nimetatuid, siis antud töös piirduakse renessanssiaegsete utopiatega.

1.3 Ideaallinna ajalooline areng ja muutus

Ideaallinna kontseptsiooni tekkele, aga ka laiemalt linna kui terviku mõtestamisele, aitas kaasa antiikautorite (taas)avastamine. Arhitektuuriteoreetilises plaanis on oluline Vitruviuse "De Architectura", mille tervikliku versiooni avastas 1414. aastal Itaalia humanist Poggio Bracciolini Sankt Galleni kloostri raamatukogus.²⁶ Vitruviuse teose mõju renessansiaegsetele arhitektuuriteoreetikutele on ilmne nii vormi puhul (ka Alberti on jaganud oma traktaadi kümneks raamatuks), aga ka mitmete printsiipide poolest. Vitruviuselt tulid kaasa kolm põhiprintsiipi, mida iga hoone eneses sisaldama pidi: vastupidavus, kasulikkus ja ilu.²⁷ Printsiibid, mis mõeldud esialgu üksikhoonele, on selgesti ülekantavad ka terviklikule linnaplaneerimisele. Ühtlasi pööras Vitruvius tähelepanu sümmeetriale, geomeetriale ja

²³ Märkus: ilmselt oli Campanella nendest töödest teadlik ja ühtlasi ka mõjutatud. Kui näiteks suurem osa itaalia renessansiperioodi kirjanduslikest utopiateostest ei ole tänaseni inglise keelde tõlgitud, siis Campanella "Päikeselinn" on tõlgitud ka eesti keelde.

²⁴ Campanella, *Päikeselinn*, lk . Vt pikemalt: Nõgel, lk 9–10.

²⁵ Kommentaar: näiteks Platoni "Politeia" ja "Theaitetos".

²⁶ Caspar Pearson, *Leon Battista Alberti* (Reaktion Books, 2022), lk 206.

²⁷ Vitruvius, *Ten Books on Architecture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), lk 26.

matemaatilistele seostele, mis tema eeskujul renessanssarhitektide seas kasutamist leidsid. Üleüldiselt võeti antiikajast üle uskumus, et eksisteerib universaalne matemaatiline kord, mille väljenduseks on kosmos.²⁸

Samas mängis rolli ka filosoofiline mõte ning ideaallinna kontekstis näiteks Platoni tekstide tõlkimine. Kõige selle kõrval muutus ka arhitekti roll – keskajal oli arhitekt pigem ehitusjuht, terviklikke visuaalseid linna- ja hooneplaanse sellisel moel tõenäoliselt ei koostatud.²⁹

Esimeseks mõjukaks arhitektuurialaseks traktaadiks renessanssperioodil oli Leon Battista Alberti kirjutatud “De Re Aedificatoria” (kirjutatud 1452, avaldatud 1485)³⁰, kelle teos on hiljem ka juhtumianalüüsis uurimise all. Olgugi et Alberti traktaadi puhul ei saa küll rääkida ühest konkreetsest ideaallinnast, siis kirjeldab Alberti, kuidas oleks võimalik teostada ideaalile vastavat linna. Teos käsitleb erinevaid linnaehituslikke ideidest vastavalt valitsemisvormile: näiteks türanlik linn versus monarhlik linn.³¹ Alberti traktaat hõlmab eneses linna erinevaid külgesid: tähelepanu jagub nii laiemale kontekstile, näiteks kuidas linnaplaan peaks olema mõjutatud linna asukohast (nt mägine ala vs tasandik) kui ka detailsemalt näiteks avalike hoonete arhitektuurile või ehitusmaterjalidele.³²

Esimeseks ideaallinnaplaaniks peetakse Antonio di Pietro Averlino ehk Filarete “Libro Architetonico” (1464) teoses kirjeldatud ja kujutatud Sforzindat. Filarete traktaat on jaotatud kahekümneviieks raamatuks, kus Filarete kõneleb dialoogi vormis linna ehitamisest ja seda vormivatest printsiipidest. Antud traktaat on ühest küljest arhitektuuriteoreetiline, kuid samas omab ka teatavat ilukirjanduslikku kvaliteeti. Filarete pühendas traktaadi Francesco Sforzale, kelle prototüüp on traktaadis patrooni esindatud. Linna nimi, Sforzinda, viitab samuti selgelt Sforzade perele.

²⁸ Eaton, *Ideal Cities: Utopianism and the (Un)built Environment*, lk 47.

²⁹ Wim Boerefijn, “About the ideal layout of the city street in the twelfth to sixteenth centuries: The myth of the renaissance in town building”, *Journal of Urban History* 42, no. 5 (2016), lk 942.

³⁰ Märkus: originaalis ilmunud ladina keeles, otsetõlge: “Ehitamise kohta”, tuntud ka kui “Kümme raamatut arhitektuurist”. Teos koosneb sarnaselt Vitruviusele kümnest suuremast peatükist.

³¹ Caspar Pearson, *Humanism and the Urban World: Leon Battista Alberti and the Renaissance City* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2011), lk 22-23; 57-59.

³² Helen Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution* (London: Studio Vista, 1974), lk 50.

Ideaallinnadele keskendudes tasuks silmas pidada, et arhitektuuriteoreetilised traktaadid, nagu seda on töös, ei esinda renessansiaegse linnaplaneerimise praktikat, sest uusi linnu rajati tegelikult vähe.

1.3.1 Mõtteviisi muutus: tsiviil- versus militaararhitektuur ja radiaalplaneering

15. sajandi tuntuimad ideaallinnaplaanid olid üldjoontes radiaalse ülesehitusega, seda nii Filarete, Francesco di Giorgio Martini³³ kui ka ülejäänud vitruviaanlike-ideaale rakendanud arhitektide näitel.³⁴ Autorid olid linnale lähenenud tsiviilnimeste vaatenurgast – kuigi linnas olid muuhulgas militaarehitised, oli näiteks radiaalse tänavavõrgustiku kasutamise põhjuseks siiski efektiivsete ühenduste loomine. Samas hinnati sirgeid teid ka esteetilistel kaalutlustel ja lisaks andsid need võimaluse linna paremini kontrollida.³⁵ 16. sajandi keskpaigaks oli aga tsiviilarhitektide kõrvale tekkinud militaararhitektuurile spetsialiseerunud arhitektid. Seda jagunemist selgitab tehniline areng ja teadmiste laienemine mõlema haru puhul, mida kannustas tagant ühiskondlik-poliitiline olukord.³⁶ Tsiviilarhitektid olid hakanud eelistama ruudustikplaani, militaararhitektid nägid see-eest just radiaalplaneeringus sobivat funktsionaalsust.³⁷ Sellegipoolest säilis ka militaararhitektuuri puhul ideaallinnale omane esteetiline külg.³⁸

Kuigi peaaegselt jäid radiaalsed kindluslinnad paberile, siis üheks erandiks on 1593. aastal Itaalias Friuli piirkonnas valminud **Palmanova** kindluslinn. Linn valmis Veneetsia Vabariigi idapiiri kindlustamiseks Ottomanide võimalike pealetungide eest.³⁹ Reaalsuses sai Palmanova vaid korra “lahingusse astuda”, 1615- 1617 aastatel toimunud Veneetsia Vabariigi ja Austria vahelises Gradisca sõjas.⁴⁰

Palmanovat ei saa seostada ühe kindla arhitektuuritraktaadiga ning tegelikult on ebatäpne seegi, kes oli linna arhitektiks. Tõenäoliste autoritena nähakse näiteks Giulio Savorgnanot ja Bonaiuto Lorinit, kes olid keskendunud militaararhitektuurile ning nende osalusele projekti juures viitavad

³³ Francesco di Giorgio Martini, *Trattato di Architettura* (ca 1480).

³⁴ Horst de la Croix “Military Architecture and the Radial City Plan in the Sixteenth Century”, *The Art Bulletin*, 42, 4 (1960), lk 263.

³⁵ Boerefijn, *About the ideal layout of the city street in the twelfth to sixteenth centuries*, lk 943.

³⁶ de la Croix, *Military Architecture and the Radial City Plan in the Sixteenth Century*, lk 264.

³⁷ Samas, lk 263; 280.

³⁸ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, lk 109.

³⁹ Horst de la Croix "Palmanova: A Study in Sixteenth Century Urbanism", *Saggi e Memorie di storia dell'arte*, 5 (1966), lk 25.

⁴⁰ Kostof, *The City Shaped*, lk 161.

ka mitmed dokumendid.⁴¹ Inspiratsiooniallikatena nähakse ka erinevaid arhitektuuritraktaate, näiteks Girolamo Maggi ja Giacomo Castriotto kahasse kirjutatud traktaati⁴² ning teatavaid sarnasusi võib näha ka Filarete traktaadis kirjeldatud Sforzindaga⁴³.

Kuigi Palmanova on üks korrapärasemaid näiteid 16. sajandist, siis selle näite puhul ilmneb, kuidas ideaallinnaplaani olemasolu ei tähenda selle täiuslikku realiseerumist. Kui traktaadis või paberile jääva linnaplaani puhul saab autor väljendada oma ideaalnägemust keskendumata liialt näiteks majanduslikule küljele, siis linna ehitamise puhul tuleb arvestada erinevate bürokratlike ja majanduslike aspektidega. Palmanova puhul erines esialgne plaan lõplikust lahendusest⁴⁴ ja viidatud on ka teatavale nägemuskonfliktile elukutseliste sõdurite ja arhitektide-inseneride vahel. Sarnaselt on toodud esile ka kompromisse tsiviilnimeste vajaduste ja militaristlike ideaalide vahel, mis ei võimaldanud viimasel täiuslikult realiseeruda.⁴⁵

Boerefijn on kirjutanud, kuidas pelgalt arhitektuuritraktaate uurides võib tekkida pettekujutelm renessanssiaegsetest ehitustavade – uusi linnasid ehitati tegelikult vähe ning ka need ei olnud nii reeglipärased ja sümmeetrilised kui oli traktaatidel põhinev ideaal.⁴⁶

⁴¹ De La Croix, *Palmanova*, lk 27.

⁴² Giacomo Castriotto, Girolamo Maggi, *Della fortificazione delle città* (ca 1564).

⁴³ Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, lk 61.

⁴⁴ Horst de la Croix, *Palmanova: A Study in the Sixteenth Century Urbanism*, lk 28–32.

⁴⁵ Horst De la Croix, *Military Considerations*, lk 52.

⁴⁶ Wim Boerefijn, *About the ideal layout of the city street in the twelfth to sixteenth centuries*, lk 945-946.

2. Leon Battista Alberti “De Re Aedificatoria”

2.1. Leon Battista Alberti – *uomo universale*

Leon Battista Alberti (1404–1472) on enim tuntud kui arhitektuuriteoreetik, kuid juuraharidusega õpetlast võib kirjeldada ka kui kirjanikku, kunstnikku ja arhitekti või siis lühidalt *uomo universale* nagu ka Jacob Burckhardt Albertit on kirjeldanud.⁴⁷

1452. aastal valminud arhitektuuritraktaat “De Re Aedificatoria” on esimene renessanssiaegne arhitektuuritraktaat ning tõenäoliselt Alberti tuntuim ja enim uuritud teos. Kuigi huvi arhitektuuri vastu ilmutas ta mõneti ka oma varasemas loomingus, siis selgemalt arhitektuurini jõudis Alberti 1440ndatel aastatel, esialgu kirjasõnas, hiljem ka praktiseeriva arhitektina. Vitruviuse ja Antiik-Rooma arhitektuuriga alustas Alberti lähemat uurimust tõenäoliselt Roomas elades (1432–1434), mil tutvus ja puutus kokku ka mitmete oluliste humanistidega nagu Vitruviuse teksti “avastaja” Poggio Bracciolini ja Leonardo Bruniga. Tema kujunemisel arhitektuuriteoreetikuks on kindlasti oma roll ka kogemustel Firenzes, Bolognas ja Ferraras.⁴⁸

Enne arhitektuuritraktaati kirjutas Alberti aga palju muudki ning teemadering oli väga mitmekülgne. Näiteks 1420ndate lõpus avaldatud “Deiphira” on esimene renessanssiaegne armastusdialog, aga sugugi mitte ainus armastusest kõnelev Alberti teos. Lisaks armastusele on Alberti kirjutanud filosoofilisi-teoreetilisi teoseid näiteks õpetlase elu ilust ja väärtust (“De Commodis”), pereelust (“De Famiglia”, “Cena Familiaris”), maalikunstist (“De Pictura”) aga ka poliitfilosoofilisi teoseid (“Theogenius”, “De Jure”). Oma (anonüümse) autobiograafia “Vita” jõudis Alberti kirja panna vaid 33. aastasel.⁴⁹

2.2. Lühikäsitte teosest

Nagu eelnevalt viidatud, siis traktaadidel põhinev arusaam 15.-16. sajandi linnaideaalidest ei ole sugugi üks ühele reaalse linnaplaneerimisega tol perioodil. Sellegi poolest on Alberti traktaadi mõjusid tunda nii järgnevate traktaatide puhul aga ka laiemalt arhitektuuris. Teemad, millega

⁴⁷ Jacob Burckhardt, *Itaalia renessansikultuur: üks esituskatse* (Tartu: Ilmamaa, 2003), lk 122–123.

⁴⁸ Pearson, *Leon Battista Alberti*, lk 66; 93; Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, lk 41–42.

⁴⁹ Pearson, *Leon Battista Alberti*, lk 66; 93. Kommentaar: Jacob Burckhardt toetub Alberti kirjeldamisel paljuski just *Vita* tekstile.

tegelesid omal ajal antiikmõtled ja -valitsejad, on aktuaalsed Alberti ajal ning tõtt öelda tänagi. Leon Battista Alberti traktaat võtab kümnes raamatus vaatluse alla erinevad linna(ehitust) vormivad aspektid. Vitruviuse *De Architectura* järel on Alberti teose näol alles teise taolise arhitektuuriteoreetilise traktaadiga.

Kümneks osaks jagatud arhitektuuriteoreetiline traktaat sarnaneb oma vormilt selgelt Vitruviuse teosele. Arhitektuuriteoretik Hanno-Walter Kruft on esile toonud, kuidas Alberti teose struktuuris joonistub välja toetumine Vitruviuse kolmele printsiibile. Esimene osa keskendub eelkõige **vastupidavusele** (materjalid ja ehitamine), teine **kasulikkusele** (hoone tüübid ja nende kasutus) ning kolmas **ilule** (erinevate hoonete ornament ja proportsiooniteooria).⁵⁰ Seejuures rõhutan aga, et Alberti peatükke iseloomustab aga võrdlemisi vaba vorm ning pealkiri ei ole selgelt sisu määrav. Erinevad peatükid on omavahel lõimunud ning ornamentika osas kõneletakse ka vastupidavusest (ja vastupidi). Mõnel juhul ulatub tekst pikemalt (poliit)filosoofia valda, mõnel juhul keskendutakse pikalt tehnilistele aspektidele. Alberti toetub antiikfilosoofidele ja -valitsejatele ning vaatleb nende arusaamasid linnast ja proovib nii realiseerinud linnade kui ka hävinenud linnade planeeringu aga ühiskonna korralduse näitel sõnastada, mida nendest näidetest õppida. Alberti uurimust toetas ka tema enda elukogemus: olles sündinud Genovas, üles kasvanud Veneetsias ning hiljem õppinud, elanud ja töötanud ka Padovas, Bolognas, Firenzes, Roomas ja Ferraras, nägi ta erinevaid võimu vorme ja selle seotust linnakeskkonnaga.⁵¹

Alberti traktaat ei kanna endas vaid tulevikku vaatavaid suunitlussõnu tema kaasaegsetele arhitektidele või valitsejatele, vaid omab olulist rolli ka ajaloolise ülevaadena antiikfilosoofide ja -valitsejate ideedest linnaehituse puhul. Alberti on esile toonud, et üheks motivaatoriks traktaadi kirjutamise jätkamisel oligi unustuste hõlma vajunud antiikautorite tekstide ja ideede taasavastamine ja jagamine ning siis õpitu kasutuselevõtt.⁵² Seejuures on Alberti oskuslikult eraldanud antiikautorite ideed ning iseenese arvamuse, mis võimaldab traktaati kasutada ka (teatud määran) ülevaatliku antiigi uurimusena.⁵³ Samas tuleb rõhutada, et Alberti kasutab näiteid antiigist pigem ikkagi illustratsioonina oma teesidele. Viidatute nimekiri on pikk, aga

⁵⁰ Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, lk 42–43.

⁵¹ Pearson, *Leon Battista Alberti*, lk 157–167.

⁵² Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 154.

⁵³ Kommentaar: “antiigi ülevaade” on siiski vägagi valikuline. Samas võrreldes Filaretiga on Alberti väga selgelt oma näited eristanud oma isiklikest ideedest.

teiste seas vaatab Alberti tagasi näiteks Platoni, Pliniuse, Aleksander Suure või hoopis Tigran Suure ideedele linnaehituses. Alberti toetub nii säilinud kui ka hävinenud linnade näidetele.

Traktaadis ei kirjeldata ühte standardset ideaallinna plaani vaid Alberti suunab arvestama erinevate aspektide ja detailidega, mis lõpptulemuse puhul olulised on. Samas on ta siiski esile toonud ka ideaalid, mida tema arvates rakendada võiks. Kunsti- ja arhitektuuriajaloolane Caspar Pearson juhib teoses “Leon Battista Alberti: The Chameleon's Eye” tähelepanu sellele, et Alberti huvi võimu ja selle rakendamise vastu paistis silma ka Alberti teistes teostes. Pearsoni hinnangul ei olegi Alberti arhitektuuritraktaadi eesmärk mitte konkreetseid ideid ellu viia, vaid pigem näitlikustada arhitektuuri selget suhet võimuga ja selle rakendamise potentsiaale.⁵⁴

Antud töö põhirõhk on linnaplaneeringul, seetõttu jäävad mõnevõrra kõrvale näiteks tehnilised aspektid, mõõtmetega arvestamine või ehitusprotsess ise. Avalikke, sakraal- ja erahooneid kaasan analüüsi juhul kui need puudutavad avalikku ruumi. Kuigi kui tsiteerida Albertit end: “linn on nagu mõni suur hoone ja hoone omakorda väike linn”⁵⁵, siis toetab hoonete analüüs ka linnaplaneerimise ideedele kaasa.

2.3 Linnaehituslik ülesehitus

Alberti toob neljanda raamatu sissejuhatuses esile, et linna asukoht, linnaplaan ja selle üldine linnaehituslik ülesehitus mängivad linna puhul olulist rolli. Kuidas aga filosoofid-valitsejad-mõtled neile aspektidele on lähenenud, erineb.⁵⁶ Tasub silmas pidada, et Alberti ei kirjelda selgelt ühe ja konkreetse ideaallinna nägemust, vaid vaatleb erinevate võimaluste võimalikke eeliseid ja murekohti. Sellegipoolest on võimalik esile tuua teatavad mustrid ja mõtteviisid, mida Alberti rakendab.

2.3.1 Linna asukoht

Kui näiteks 1593. aastal ehitatud Palmanova linna puhul ilmnes, et esialgsete linnaplaanide puhul ei arvestatud linna tulevase asukoha eripäradega ning kirjanduslike utoopialinnade puhul kipub ümbritsev keskkond vaatluse alt kõrvale jääma, siis Leon Battista Alberti on erilist tähelepanu pööranud ka linna asukohale kui olulisele tegurile linna planeerimisel.

⁵⁴ Pearson, *Leon Battista Alberti*, lk 167.

⁵⁵ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 23.

⁵⁶ Samas, lk 95.

Alberti annab nõuandeid kasutamaks ära iga maastiku ja asukoha eeliseid ning ärgitab silmas pidama piirkonnast tingitud eripärasid. Kuigi mõnel asukohal võib teise ees olla eelis, ei kirjelda ta ühte ideaalset (ja utoopia valda jäävat) asukohta. Asukohavaliku näitel tundub Alberti lähtuvat eelkõige funktsionaalsusest. Alberti näidete mitmekülgsus ja rohkus ei paku üht selget lahendust, vaid nagu ta ka ise esile tõstab, tasub erinevaid külgi süvitsi ja pika aja väitel analüüsida, mõista, mis asukoha puhul olulisim ja määravaim on.⁵⁷ Kui mitte muud, siis traktaadi lugejal (ja tollasel võimalikul praktiseerijal) tasuks asukoha valikul kaasa võtta oskus analüüsida erinevaid detaile ja asetada need terviklikku pilti. Nii ei jäta Alberti tähelepanuta ka Platoni (ja ka mitmete teiste) uskumust, et asukoht võib olla mõjutatud ka jumalikust või sootuks demonlikust jõust.⁵⁸ Alberti ärgitab arvesse võtma kõiki võimalikke detaile, mis olulisena näivad. Erinevalt Filaretest Alberti väga palju astroloogiale tähelepanu ei pööra, kuid sellegipoolest nendib, et taevavaatlus võib aidata asukoha saatust määrata.⁵⁹

Alberti toob esile näiteks **looduslike eripärade** olulisuse. Arvestada tasuks **kliimaga**, mis mõjutab näiteks linnaelanike üldist heaolu või hoonete säilimist. Kliima all peab ta silmas laiemalt nii temperatuuri, õhku ja tuult, päikest. Selle kõrval erineb linnaehitus ka sellest, kas linn asub näiteks mägedes või hoopis merekaldal, tasandikul või kõrgendikul jne. Tasandikule planeeritud linna soovitab **hügieenikaalutlustel** Alberti näiteks veidi kõrgemale tõsta ja kasulik on ka asukoha valik, kus hiljem on võimalik linna laiendada.⁶⁰

Alberti nendib, et antiikvalitsejate, -filosoofidele ja -autorite argumendid, milliseid aspekte olulisimaks pidada, erinevad üksteisest. Näiteks **maa viljakust** arvesse võttes toob ta lisaks ilmselgele maaharimiseelisele esile ka teisi aspekte, millele mõeldud on: maa väga hea viljakus võib muuta rahva hoopis laisaks või võib see muuta linna vaenlaste jaoks ahvatlevaks sihtmärgiks.⁶¹ Sestap jääb Alberti viidete valikust kõlama proov leida **tasakaalukat ideaali** – asukoha valik võiks olla soosiv heale saagikusele, samas võiks asukoha naturaalne eripära (näiteks ümbritsevad mäed) kaitsta linna võimaliku vaenlase eest jne. Tuues ideaalseid näiteid

⁵⁷ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 17.

⁵⁸ Samas, lk 17.

⁵⁹ Samas, lk 18.

⁶⁰ Samas, lk 190.

⁶¹ Samas, lk 57.

asukoha viljakusest tõmbab ta end utoopiast siiski maa peale sõnades “kuid sellised fenomenid on ebatavalised ning seda on lihtsam soovida kui leida”.⁶²

Asukoha valik illustreerib hästi, kuidas Alberti juhindub Vitruviuse *firmitas, utilitas, venustas*⁶³ printsiipidest. Näiteks kliimaga arvestamine on kasulik nii heaolu vaatest, aga mõjutab ka hoonete säilimist. Mäginne asukoht võimaldab nii kauneid vaateid, kuid samas pakub ka kaitset vaenlaste eest. Eelkõige on oluline aga analüüsiv ja tasakaalukas valik: kui kõigile soovitatavatele tingimustele vastavat kohta pole võimalik valida, siis igal juhul tuleb olla teadlik võimalikest tekkivatest murekohtadest.

2.3.2 Teed ja tänavad

Mõnevõrra üllatuslikult teeb Alberti teedest ja tänavatest juttu ornamentika peatükkides. Juba ainuüksi taolisest teemapäigutusest võib sisusse süüvimata välja lugeda teedevõrgustiku funktsionaalse osatähtsuse kõrval teede-tänavate ja üldiselt linnaplaani esteetilist kaalu Alberti mõtetes. Ornamentikast kõnelen pikemalt neljandas peatükis.

Alberti sõnul on linna puhul peamiseks ornamentika osaks justnimelt linnaplaan, kompositsioon ja see, kuidas on asetatud teed-tänavad, platsid ja hooned-monumendid jne. Ühesõnaga kokkuvõtlikult, kuidas on korraldatud linnaplaan.⁶⁴ Alberti ei too otseselt esile, kas tema nägemuses on etem radiaalne linnaplaneering või ruudustikplaan, küll aga rõhutab ta korrapärast ja läbi mõeldud planeeringut.⁶⁵ Kuivõrd Alberti eelistab selgelt tsentraalse põhiplaani kirikut, on Roger Paden näinud selles viidet tsentraalse linnaplaani eelistusele.⁶⁶ Mõneti saab selle loogikaga nõustuda, näiteks joonistub Albertil välja keskse peaplatsi kontseptsioon. Ka templi paigutus toetab seda osaliselt: see ei pea küll asuma linna keskmes (!), kuid tänavad peaksid sinna suunduma ja koonduma nõnda, et templit oleks näha igast nurgast (seega templi suhtes radiaalne tänavaplaan, kuid see samas ei tähenda, et linnaplaan terviklikult sellega vastavuses on).⁶⁷ Samas on minu hinnangul kõnekas, et Alberti ei ole otseselt tsentraalse linnaplaani ja/või radiaalse tänavavõrgustiku vajadust või eelist rõhutanud. Pigem tundub, et Alberti ei lähtu

⁶² Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 96.

⁶³ Tõlge: vastupidavus, kasulikkus, ilu.

⁶⁴ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 191.

⁶⁵ Samas, lk 190.

⁶⁶ Paden, "Values and planning: the argument from renaissance utopianism." *Ethics, Place & Environment* 4, no. 1 (2001), lk 18.

⁶⁷ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 196; 261.

linnaplaanis niivõrd tsentraalse põhiplaani ideaalist, nagu ta teeb seda templi puhul, vaid jääb idee juurde, et vastavalt linna vajadustele ja funktsioonidele, erineb ka linnaplaan. Sellest võib omakorda järeldada, et Alberti lähtub eelkõige siiski funktsionaalsusest, mitte vormilisest ideaalist.

Alberti jagab teed kaheks: militaarsed ja mittemilitaarsed teed. Neid on veel võimalik omakorda jagada linna- ja maateedeks ning arvestada tuleb nii maa- kui ka veeteedega.⁶⁸ Erinevate teede puhul tasuks arvestada erinevate faktoritega. Militaarteed peaksid olema laiemad kui mittemilitaarteed. Linnast väljas olevate militaarteede puhul on olulisim, kuidas hoida ära võimalikke rünnakuid. Näiteks peab olema avatud nähtavus igasse suunda, tee peaks olema võimalikult otsene.⁶⁹

Linna ja tänavate planeering oleneb ka linna suurusest. Näiteks looklevad tänavad muudavad linna justkui suuremaks. Samas annab tänavate looklevus linnale ka parema väljanägemise ning see on ka praktiline.⁷⁰ Alberti kirjeldab linnatänavaid, kus tänu looklevusele (ja tõenäoliselt perfektsele laiuusele?) paistab tänavatele aastaringselt päike, aga samas on ka mõõdukas vari. Tänavatel puhuvad jahutavad tuuleiilid hoolimata tuulesuunast, kuid samas ei teki tuulekoridori. Konkreetseid nõuandeid, kuidas sellist ideaali saavutada peale looklevuse, Alberti ei anna. Näeme siinkohal Alberti tasakaalukuse ideaali ning soovi luua tervisele hea keskkond, kuid samas jääb Alberti argumentatsioon hõredaks.

Teede planeerimisel tasub lisaks nende funktsionaalsusele mõelda ka välimusele – näiteks on tee kaunistuseks/ornamentikaks selle ümbrus: ilusad vaated näiteks mägedele või merele, hoolitsetus ja kaunid villad. Nii kaunis ümbrus aga ka näiteks teede äärde püstitatud monumendid võivad toetada haritud vestlust. Alberti sõnutsi tõstab see ühtlasi linna reputatsiooni, teeb teekonna kergemaks ning samal ajal on oluline lahkunute mälestamiseks.⁷¹ Oluliste pühapaikade juurde viivad teed võiksid paika omakorda esile tõsta ja seda rõhutada. Tema näidete põhjal võib neid kirjeldada kui avenüüsid, mida raamiks id puud või sambad, kasutatud oleks kalleid materjale.⁷²

⁶⁸ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 244.

⁶⁹ Samas, lk 106.

⁷⁰ Samas, lk 106-107.

⁷¹ Samas, lk 244.

⁷² Samas, lk 261.

2.2.3 Linna tsoonid ja segregatsioon

Kui lubada endale paralleelide tõmbamist Alberti “maja on väike linn ja vastupidi” ideest, siis võib toetuda Alberti kuningliku majapidamise jaotusele: igal majapidamise liikmel olgu oma kindel piirkond.⁷³ Pisut sarnast filosoofiat võib näha ka linnaplaneerimises.

Vastavalt valitsusvormile ja valitsejale (kuningas versus türann versus jagatud valitsus vabariigi näol) erineb ka sobilik linnaplaneering: kui kuninglik palee võiks asuda linna keskmes, siis türanni puhul oleks tema palee või õigupoolest kindlus linna ääres või hoopiski väljaspool linna.⁷⁴ Vabariigi kõrgete ametnike elupaigad asetseksid linnasüdamest eemal – rohkem ruumi, aga see aitaks ka külaskäike vähendada.⁷⁵

Linna keskmes peavad asetsema ka eri tüüpi hoidlad (viljaait, arsenal ja varahoidla) – keskne ja rahvarohke koht on hästi ligipääsetav aga ka turvaline.⁷⁶ Töökojad ja poed võiksid asuda üheskoos foorumil.⁷⁷ Hoolimata valitsusvormist, soovitab Alberti jagada linna tsoonideks.

Tempel⁷⁸ ei pea asuma tingimata linna keskel aga siiski tuntud ja läbikäidavad kohas. Avaral väljakul asetseva templi väärikust ja olulisust rõhutaksid sinna suunduvad tänavad, mis võimaldaksid templit näha igast suunast.⁷⁹

Naabruskondade planeerimise juures toob Alberti välja dilemma, et ühelt poolt võivad aadlikud eelistada, et nende elupiirkonnas lihtinimesi ei oleks ja seetõttu hoiaksid piirkonna ka poodide ja töökoja vaba. Samas oleks teenuste olemasolu igas naabruskonnas kasulik. Alberti iseene eelistust välja ei too, kuid sõnab: “kasulikkus toetab üht ning väärikust teist”.⁸⁰ Igal juhul on mõlemal juhul arvestatud kasulikkust-väärikust just aadliseisuse vaatepunktist. Üldiselt toetab Alberti aga linna tsoonideks jagamist vastavalt inimeste seisusele ja ametile.⁸¹

⁷³ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 120.

⁷⁴ Samas, lk 121.

⁷⁵ Samas, lk 126.

⁷⁶ Samas, lk 138.

⁷⁷ Samas, lk 152.

⁷⁸ Kommentaar: Alberti kõneleb just templist mitte katedraalist. Pearson on esile toonud, et Alberti ja mitmed teised humanistid jagasid ideed, et kirikute fassaadid võiksid sarnaneda templi esiküljele. Pearson, lk 235.

⁷⁹ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 193.

⁸⁰ Samas, lk 191.

⁸¹ Samas.

Samas arutleb Alberti erinevalt mõnest kirjanduslikust utoopialinnast⁸², kus mõeldud on ainult ühiskonna “ideaallikmete”, ka selle üle, kuidas peaks toimima linnas kurjategijate, võõramaalaste, vaeste või haigetega. Vaeste ja/või haigete puhul ei väljenda Alberti küll liiga selgelt oma arvamust, kuid toodud näidete seest on võimalik välja lugeda Alberti mentaliteet. Linnaelanikke tuleks säästa kerjajate “vastikust kohalolust”. Ka pime inimene on võimeline lihtsamat tööd tegema. Ühelt poolt võib siin näha kõigi inimeste ühiskonda kaasamise püüdu, kuid samal ajal on siin peidus ka (hoolekande) kuludega arvestamine ning teiste elanikega arvestamine. Haigetesse suhtumine on võrdlemisi loogiline (ja tänapäevane?), haigeid tuleks eraldada vastavalt sellele, kas tegemist on nakkusohtlike, ravimatute (kuid põetamist vajavate) või ravitavate haigustega. Nakkusohtlikud peaks linnast väljas olema, ülejäänud võivad linnas olevates haiglates elada.⁸³ Alberti toob esile, et võõramaalastega kaasneb teatud moraalne risk (võõrad kombes võivad mõjutada kohalikke) aga ka julgeolekurisk. Alberti ei pea seda ohtu aga niivõrd suureks, et nende ligipääs linnale täielikult keelata. Küll aga peab ta mõistlikuks ligipääsu linna kriitilistematesse piirkondadesse piirata.⁸⁴

Traktaadist ilmneb ka Alberti austus ja selge arvestamine eakamate inimestega. Näiteks on tänavaid ääristavad portikused ka päikese eest kaitsvad ning võimaldavad seeläbi vanematel inimestel siiski õues olla.⁸⁵ Lisaks toob ta esile, et avalike hoonete linnakeskmesse paigutamine, on kasulik ka vanemate inimeste vaatest: see võimaldab mugavalt erinevad toimetused ühes kohas ära teha.⁸⁶

Vajaduspõhiste hoonete ja asutuste kõrval toonitab Alberti ka mugavuste ja vaba aja veetmise võimaluste osatähtsust linnas: aedadel ja basseinidel on funktsionaalsete aspektide kõrval linnas oluline koht.⁸⁷ Kuigi jõukamad inimesed võivad endale lubada nii linnamaja kui ka *villat* linnast väljas,⁸⁸ siis peab Alberti oluliseks tuua loodus aedade näol ka linna, mis pakuvad nii meelelahutust ja puhkust kui ka esteetlist naudingut linnast lahkumata.

⁸² Näiteks Tommaso Campanella “Päikeselinn.”

⁸³ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 128–129.

⁸⁴ Samas, lk 191.

⁸⁵ Samas.

⁸⁶ Samas, lk 131.

⁸⁷ Samas, lk 101.

⁸⁸ Samas, lk 151.

2.2.4 Kaitsefunktsioon: sise- ja välisvaenlasega arvestamine

Kui üldiselt näib Alberti kirjeldavat vabariiklikku süsteemile vastavat linna, siis oma traktaadi viiendas raamatus esitleb Alberti ideoloogia ja linnaplaneeringu omavahelist seotust ning toob välja, et türannist valitseja linn peaks erineva näiteks kuninga omast.

Kuivõrd **türannist valitseja** peab lisaks välisvaenlasele arvestama ka võimalike sisekonfliktidega, tuleb mõelda, kuidas kontrollida ja ohjeldada (ja ideaalis ennetada) linnaplaneeringuga võimalikke vastuhakkusid. Ühe efektiivse moodusena toob ta välja ringja müüri(de) ehitamise linnas. See võimaldab ühelt poolt inimesi eraldada ja teiselt poolt võimalust inimesi kontrollida. Kui vaadelda, kuidas näeb Alberti inimeste **eraldamist** türanni juhitud linnas, siis tema nägemuses on linna südames pigem lihtrahvas ja linna ääres rikkamad inimesed, kellel tänu sellele enam ruumi ja vabadust. Ühe türannile sobiliku aspektina toob ta esile ka linna ehitamise künkale.⁸⁹ Siinkohal võib näha teatavaid paralleele Tommaso Campanella “Päikeselinnaga”, kus on kasutatud seitse ringjat sisemüüri ja linn on ehitatud künkale. Campanella kirjeldatud näib on oma olemuselt küll egalitaarne, kuid lähemal uurimisel eeldab ideaalseks toimimiseks just kõigi ühiskonnaliikmete samasugust mõtlemist ehk siis vajaduse korral on egalitaarsest linnast võimalik kiiresti muuta türannlikuks linnaks.⁹⁰

Alberti toob välja, et kindlus(linn) ei peaks olema võimeline vaid kaitsega toime tulema aga ehitisel võiks olla olemas potentsiaal ründajate eemale tõrjumiseks.⁹¹ Samas on toodud esile, et militaartechnika kiirele arengule on Alberti vähe tähelepanu pööranud, mis on samas ka loogiline arvestades Alberti traktaadi valmimisaastat (ca 1452) ning teadmist, et uudset militaartechnikat polnud veel selleks ajaks oskuslikult rakendada hakatud. 15. sajandi lõpuks oli aga militaartechnika kasutamine muutunud ja kui varem oli kõrgendik linna kaitsev faktor, siis uue suurtükiväe käes muutis see linna vastupidiselt kergemaks sihtmärgiks.⁹²

⁸⁹ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 117–119.

⁹⁰ Campanella, *Päikeselinn*, lk 6–7. Märkus: Antud teemal on autor pikemalt peatunud uurimistöös. Nögel, *Utopia- või ideaallinnad – vorm või idee*, lk 9–11.

⁹¹ Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, lk 122.

⁹² Lewis Mumford, *The city in history : its origins, its transformations, and its prospects* (London: Penguin Books, 1991), lk 410.

3. Filarete “Libro Architecttonico”

3.1 Antonio di Pietro Averlino ehk Filarete

Antonio Averlino (1400–1469) ehk Filarete (vooruse armastaja) on nii päritolult kui vaimult üdini firenzlane, kuid töötas ja elas muuhulgas nii Roomas, Veneetsias kui ka Milanos. Õppinud Firenze pronksi- ja kullassepaks, võib tema karjääri kõrghetkeks pidada tema Milanos elatud aastaid (1451–1465), mil ta töötas Milano hertsogi (Francesco Sforza) teenistuses arhitektina ja oli vastutav *Ospedale Maggiore* ja *Castello Sforzesco* ehitusel. Milano perioodi viimastel aastatel (ilmselt umbes 1461–64) valmis ka Filarete (teadaolevalt) ainuke teos, antud töös käsitletav arhitektuuritraktaat “Libro Architecttonico”.⁹³

3.2 Lühülevaade teosest

Filarete ehk Antonio di Pietro Averlino teos “Libro Architecttonico” on Leon Battista Alberti teose järel teiseks oluliseks renessansiaegseks arhitektuuritraktaadiks. 1461–1464 kirja pandud traktaat kirjeldab erinevalt Albertist aga konkreetset ideaallinna – Sforzindat. Sforzinda kõrval on tähelepanu all ka sadamalinn Plusiapolis. Traktaadi esimesed üksteist raamatut kirjeldavad Sforzindat, alates kaheteistkümnendast raamatust keskendutakse eelkõige sadamalinnale Plusiapolisele.

Ka vorm erineb Albertist täielikult, Filarete traktaat on peaaesjalikult dialoogi vormis, kus üheks osapooleks on ta ise arhitektina ja teiseks pooleks Francesco Sforza ning tema poeg patroonidena. Kõrvalkarakteritena on traktaadis veel näiteks piirkonnas varasemad elanikud. Olgugi et Francesco Sforza ja Filarete on tõepoolest koostööd teinud, näiteks oli Sforza poolt Milanosse tellitud *Ospedale Maggiore*⁹⁴ arhitektiks just Filarete, on tegemist siiski kujuteldava vestlusega, mille käigus kirjeldab Filarete protsessi (ideaal)linna valmimisest. Tõenäoliselt oli traktaat osaliselt mõeldud Sforzaga koostöö jätkamiseks veel suurejoonelisemalt, kuid soovitud

⁹³ Kruft, *A History of Architectural Theory*, lk 51; Filarete, *Treatise on Architecture*, lk xviii–xix (Spenceri sissejuhatus).

⁹⁴ Itaalia keelest tõlgitud 'suur haigla'. John R. Spencer, "Two new documents on the Ospedale Maggiore, Milan and on Filante", *Arte Lombarda* 16, (1971), lk 114–116.

tulemust see ei andnud.⁹⁵ Kui esialgu pühendas Filarete teose justnimelt Francesco Sforzale, siis kaks aastat hiljem (1466) kirjutas ta uue pühenduse Piero de' Medicile.⁹⁶

Traktaat on üles ehitatud narratiivselt, kus Filarete koostöös tellijaga planeerib linna, kusjuures samaaegselt toimub tsükliliselt ka linna ehitus, mida samuti kirjeldatakse. Seeläbi annab arhitekt ülevaate, milline on tema hinnangul parim viis, kuidas linna ehitada. Arutluse all on nii linna asukoht, linnaplaan aga eraldi võetakse ette ka üksikhoonete ideaalid ja nende dekoor, kirikud või kaared ja sillad. Pühenduses Piero de' Medicile võtab Filarete ise teose hästi kokku: traktaadis tuuakse välja ideaalproportsioonid ja -mõttmed linna aga ka hoonete ehitamiseks ning näitlikustakse nende pärinemist inimfiguurist. Kokkuvõtlikult on traktaadis kirjas see, mida peaksid teadma nii arhitekt kui ka tellija ehitamisel.⁹⁷

Lisaks Sforzfindale kirjeldatakse ka sadamalinna Plusiapolist, mis antud uurimuse puhul jääb analüüsis kõrvale (kuigi kahe linna puhul on palju sarnasusi) ja keskendun peasjalikult Sforzindale.⁹⁸

3.3 Filarete ideaal ehitusprotsessi puhul

Tasub esile tuua, et traktaadi tegevustik ja dialoog on pea täielikult konfliktivabad. Kuigi tellija ja tema poeg soovivad ehitusprotsessi käia oma silmaga aeg-ajalt jälgimas ning paluvad Filaretel põhjendada oma valikuid ja nägemust, siis usaldavad nad Filarete mõttekäike ja ideid täielikult ning nõustuvad kõigea. Ka ehitustulemustega on nad eranditult rahul. Siit võib ehk välja lugeda Filarete ideaalnägemust ehitusprotsessi osas, kus tellija küll on teadlik ja vaimselt kaasas ehituse vältel, kuid samas annab vabaduse arhitektile kui spetsialistile parimat ellu viia. Selle idee kinnitusena võib näha “kuldse raamatus” väljendatud arhitekti laia oskuste spektrit, mis kirjeldab arhitekti kui *l'uomo universale* ja kus toonitatakse, kuidas vastutasuks peaks arhitekt olema nii tellija kui ka kõigi teiste poolt igatepidi austatud, tänatud ja talle peaks kuuletuma.⁹⁹ Muuhulgas rõhutab Filarete, et valitsejad ei tohiks rahaliselt ehitiste puhul tagasi hoida, need jäävad tähistama riigi ja selle valitseja väarikust ja mainet.¹⁰⁰ Ka seda võiks ehk näha kui Filarete

⁹⁵ Kruft, *A History of Architectural Theory* lk 51.

⁹⁶ Berthold Hub, “Filarete and the East”, *Journal of the Society of Architectural Historians* 70, (2011), lk 33. Piero de Medici

⁹⁷ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 3–4.

⁹⁸ Kommentaar: Plusiapolis on jäänud süvitsi analüüsi alt teadlikult välja, et hoida töö fookus ühel linnal.

⁹⁹ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 198–200.

¹⁰⁰ Samas, lk 105.

kogemust ja pahameelt koonerdamise osas, olgugi et summad, mida ta ise traktaadi vältel esile toob, on realistlikust tollaegsest kulust väiksemad.¹⁰¹

Alates seitsmendast raamatust saab Francesco Sforza kõrval üheks põhiliseks vestluspartneriks Sforza poeg Galeazzo Maria Sforza¹⁰². Kui jälgida tema ja arhitekti suhtlust, siis on näha, et poeg tundub olevat justkui ideaalse õpipoisi kehastus, kelle puhul sugulus Sforzaga polegi ehk nii tähtis. Filarete väljendab tema suhtes kiitust, osutades tema innukusele, tähelepanelikule kuulamisele ja põhjalikele küsimustele.¹⁰³ Kui mitte võtta teda ideaalse õpipoisina, siis saab tema rolli teoses näha igal juhul selles võtmes, et Filarete õpetab talle kõike, mis tema hinnangul oluline ning millele saavad omakorda tulevased õppijad toetuda. Selguse mõttes nimetan teda siin ja edaspidi siiski õpipoisiks. Õpipoiss väljendab koheselt ise huvi jälgida arhitekti loeb arhitekti juba kirja pandud peatükke, kirjutab ka ise üles arhitekti õpetussõnu, palub selgitusi jooniste mõistmiseks ja küsib rohkelt küsimusi mõistmiseks.¹⁰⁴ Filarete toob mõni aeg hiljem välja, et õpipoiss on õppinud tema käe all hästi plaane kavandama.¹⁰⁵

Linnaehitusprotsessi iseloomustavad soosivad ning peaaegu ideaalsed olud: kuigi Filarete viitab ja tõstatab võimalikke tekkivaid probleemkohti, nagu vajalike meistrite või materjali puudus piirkonnas, siis suuri takistavaid probleeme traktaadi vältel ei teki ja kogu ehitus kulgeb probleemivabalt vastavalt tema mainitud ajakavale ja lubatud eelarvele. Seeläbi võib öelda, et tegemist ei ole mitte ainult arhitektuuriteoreetiliste ideaalide kirjeldustega aga ka ideaalltingimustega ehitusprotsessi puhul.

3.4 Linnaplaan ja ülesehitus

Filarete linnaplaani kirjeldus on konkreetsem ja selgem kui Albertil, mis on igati loogiline, arvestades, et Filarete kirjeldab ühte selgelt ideaallinna, Alberti aga võimalikke lahendusi.

Filarete kirjeldab oma linna põhiplaani järgnevalt: “kaks ruutu, mis on üksteise peale asetatud, mille nurgad omavahel ei puutu. Iga nurk on üksteisest võrdsel kaugusel”.¹⁰⁶ Teisisõnu moodustub sellest kaheksanurkne tähekujuiline linn. Linna ümbritseb omakorda ringikujuline

¹⁰¹ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 40. (Tõlkja joonealune kommentaar).

¹⁰² Hub, *Filarete and the East*, lk 19.

¹⁰³ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 85.

¹⁰⁴ Samas, lk 81.

¹⁰⁵ Samas, lk 115.

¹⁰⁶ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 25.

vallikraav ja nurkadesse on planeeritud ümarad tornid ning sarnaselt tornidele on ka linnaväravaid kaheksa.¹⁰⁷

Tänavavõrgustik on radiaalne, keskplatsini kulgeb sirgelt kaheksa tänavat ja kaheksa kanalit. Kanalite kasuks on otsustatud arvestades lähedalolevaid jõgesid, mis võimaldavad seega mugavalt paadiga linna pääseda. Samas rõhutatakse ka jalgsi, hobuse ning vankriga ligipääsu olulisust, sellest ka kaheksa sillutatud tänavat. Nii kanaleid kui ka tänavaid ääristavad portikused.¹⁰⁸

Linnakeskmes on *piazza* ehk väljak, kuhu on planeeritud katedraal ning kuningakoda. Selle põhja- ja lõunaküljele jäävad veel kaks väljakut – põhjas olev on kaupmeeste ja lõunaküljel turuväljak. Neid väljakuid raamivad veel omakorda kaks paleed, kohus, munitsipaalvangla, mündikoda ja tollimaja. Peaväljakust lõunapoolle jäävad bordellid, avalikud vannid ja kõrtsid.¹⁰⁹ Tänavatele (mis tulevate väravate juurest) jäävad veel omakorda pisemad väljakud, kus müüakse näiteks õli, veini ja igale platsile jäävad ka vastavalt vajadusele lihapoed. Nende väljakute ääres elavad ka kunstnikud. Teiste tänavate peale tulevad erinevate orderite kirikud.¹¹⁰

Kui Alberti selgitab oma otsuseid võrdlemisi konkreetselt, siis Filarete ei too alati oma otsuste eelist linnaplaneerimisel esile. Filarete kirjeldab väga selgelt linna keskplatsi ümbrusesse jäävat, kuid ülejäänud linna tsoonideks jagamine on ebaselgem.

Tulles veelkord tagasi linna põhiplaani juurde, on kõnekas, et kuigi tegemist on tsentraalse-radiaalse ülesehitusega linnaga, kirjeldab Filarete linna põhiplaani läbi ruudu, mis üksteise peale asetatult moodustavad justkui risti. Ka katedraali puhul rõhutab Filarete oma põlgust jumalat teotava ümara pühakoja vastu ja eelistab ristikujulise põhiplaani kirikut, viidates Kristuse ristilöömisele.¹¹¹ Siinkohal tuleb esile üks Alberti ja Filarete erinevus. Kuigi mõlema vaimsed juured on antiigis, siis Filarete puhul on esile toodud tema suurem toetumine Antiik-Kreeka või kohati isegi Egiptuse ja India ideedele-praktikatele.¹¹² Alberti eeskujud olid Vitruviusest lähtuvalt pigem Antiik-Roomas.

¹⁰⁷ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 67.

¹⁰⁸ Samas, lk 75.

¹⁰⁹ Samas, lk 74.

¹¹⁰ Samas, lk 75.

¹¹¹ Samas, lk 83.

¹¹² Hub, *Filarete and the East*, lk 18–37; Kruft, *A History of Architectural Theory*, lk 54.

3.5 Linna asukoht

Erinevalt Albertist kõneleb Filarete ühest ja konkreetest ideaallinnast ja selle tarbeks on tal ka kindel paik. Filarete kirjeldab sobivat asupaika orus, mis on ümbritsetud mägedest. Paika läbib Sforzindo-nimeline jõgi ja oru nimeks on Inda. Kuigi Filarete kirjeldab justkui väga kindlat paika, siis on viidatud, et tõenäoliselt ei ole tegemist reaalselt eksisteeriva paigaga vaid pigem erinevate paikade kogumina, mis selliselt oleks omandanud ideaalse mõõtme Filarete jaoks.¹¹³

Asukoht on mitmete näitajate poolest soodne. Valitud kohas on hea liivpinnas, mistõttu ei ole tarvis liiga sügavale kaevata.¹¹⁴ Samuti on asukoht ehituseks ideaalne seetõttu, et läheduses leidub sobivaid materjali – nii kivi kui puitu.¹¹⁵ Materjalidele pöörab Filarete traktaadi vältel olulist tähelepanu kõneledes erinevate materjalide eelistest ja kasulikkusest.

Asukoht ja materjalide lähedus saavad omavahel seotud vastupidavuses, kuivõrd sobiv materjalikasutus võimaldab ehitistel ka paremini püsida. Konkreetsemalt tänu asukohale aitab valitud asukoha naturaalne karakteristik nagu näiteks mäed linna vastupidavamaks teha. Sarnaselt on lähenetud ka sadamalinna piirkonna valikule, mis ühelt poolt lummab oma välimusega nii arhitekti kui ka tema kaaskonda, aga samas on ka loomuliku kaitsevõimekusega tänu soppi ümbritsevatele mägedele ja pankrannikule.¹¹⁶

3.3 Valitseja versus inimene

Filarete kirjeldatud linna nimi, Sforzinda, tuleneb selgesti (Francesco) Sforza nimest. Kuivõrd raamatus esitletud patroon on Francesco Sforza prototüüp, tasub mõne sõnaga avada ka konteksti. Francesco Sforza oli Milano herzogiks aastatel 1450–1466, Sforzade valitsemine Milanos jätkus kuni 1535. Sforza valitsusele eelnes küllaltki lühidalt Ambrosia vabariik (1447–1449), mis lõppes aga kodusõjaga harimatute plebeide ning eliidi vahel. Francesco Sforzal õnnestus võimuvõitlust (lisaks kodusõjale ohustas ka Veneetsia piirkonda) enda kasuks ära kasutada ning ta rajas Milanosse Sforzade dünastia.¹¹⁷ Kui naasta traktaadi juurde, siis nagu

¹¹³ Kommentaar: Sellele viitab Filarete teose tõlkija (John R. Spencer) joonealuses kommentaaris, vt Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 23.

¹¹⁴ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 48.

¹¹⁵ Samas, lk 35.

¹¹⁶ Samas, lk 156.

¹¹⁷ Britannica, T. Editors of Encyclopaedia, “Francesco Sforza”, *Encyclopedia Britannica* (19.juuli 2024), <https://www.britannica.com/biography/Francesco-Sforza-duke-of-Milan-1401-1466>

ka eenevalt esile toodud, puudus arhitekti-patrooni vahel igasugune konflikt ja töötati väga edukalt. Ka piirkonna elanikud, kellega kokku puututi enne linna ehitust, suhtusid plaani igati positiivselt ja suure austusega (võõrasse) valitsejasse. Seega võib eeldada, et reaalselt eksisteerivat valitsusvormi Filarete pigem toetas ja kahtluse alla ei seadnud.¹¹⁸

Valitseja olulisus kerkib esile linnakeskme puhul. Sforzinda on selgelt planeeritud selliselt, et linnakeskmesse tulek oleks paratamatu ning samas asukohas paikneb ka valitseja palee. “Karjase läheduses on lambad ettevaatlikumad”¹¹⁹ sõnab arhitekt küll pisut teises kontekstis, kuid on ka siinkohal kõnekas. Selge ja korrapärane linnaplaneering ning valitseja sümboolne ligidus linna keskmes annab lootust ka inimeste ettevaatlikumale ja moraalsele käitumisele. Siinkohal võib esile tuua ka **vooruslikkuse** esile tõstmise ning püüdi suunata inimesi vooruslikumale ning teadmiste põhinevale elule. Süvitsi analüüsist välja jäävas Plusiapolisesse rajatakse näiteks “vooruse ja pahe hoone”, ka hariduse ja teadmiste olulisust rõhutatakse kõrgelt.¹²⁰

Inimene on traktaadis keskne seeläbi, et Filarete proportsiooniteooria toetub inimese mõõtmetele. Seejuures ilmneb ka hierarhiline suhtumine inimestesse, mis omakorda väljendub orderis. Filarete on jaganud inimesed (nagu ka orderi) kolmeks: **dooria order** kui suurim on eelkõige ornamendiks ja toeks ning inimese võrdkujuna võib näha kõrgklassi; **korintose order** kui keskmine, mis sarnaneb keskklassi rollile ning **joonia order** kui alamklass, mis orderina täidab funktsionaalset rolli.^{121 122} Kasutatud order võimaldab selgelt ära tunda hoone omaniku.¹²³

Inimese võrdlemist on Filarete kasutanud mujalgi ning näib, et tema arvates on taoline kolmeks klassiks jaotamine paratamatu: ka looduses võib sarnast jagunemist näha näiteks vääriskivide, poolvääriskivide ja mittevääriskivide näol.¹²⁴ Samas võib öelda, et Filarete hierarhiline suhtumine rõhutab eelkõige seda, et klassist hoolimata, on kõigil funktsioon.¹²⁵ Filarete kasutab pidevalt

¹¹⁸ Leila Whittemore, "City and Territory in Filarete's" Libro architettonico"., *Arte Lombarda* (2009), lk 52.

¹¹⁹ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 114.

¹²⁰ Kommentaar: eriti selgelt tuleb hariduse olulisus välja Plusiapolise puhul.

¹²¹ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 97.

¹²² Kommentaar: Taoline hierarhia (näiteks dooria kui olulisim ornament) on mõnevõrra üllatav, kuid tegelikult ei vasta Filarete orderikirjeldus tegelikule orderijaotusele, näiteks dooria order meenutab pigem komposiitorderit. Teistsugune lähenemine on Filarete poolt teadlik, mille suunajaks on kristlik sõnum (dooria orderi aluseks on näiteks Aadam). Kruft, *A History of Architectural Theory*, lk 53.

¹²³ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 146.

¹²⁴ Samas, lk 31.

¹²⁵ Orderi jaotamine on populaarne ka hiljem, näiteks saksa arhitektuuriteoreetikud (Nicolaus Goldmann (1611-1665) ja Leonhard Christoph Sturm (1669-1719)) on samuti orderi hierarhiliseks jaganud:

inimese põhiseid metafoore, mida ta oma ehituspraktikale üle kannab. Näiteks arhitekti-patrooni võrdleb ta linna ja arhitektuuri suhtes ema-isaga. See omakorda viitab kristlikule mõttele, kui võrd ideaaliks on Jumala loodud printsiibid.

Kuigi orderid (ja inimeste klassid) jagunevad Filaretel kolmeks, siis ilmneb, et hoone välimus viitab ka täpsemalt inimese ametile. Näiteks kirjeldab ta väga täpselt nii kaupmehe kui ka käsitöölise maja välimust, siseplaneeringut ja mõõtmeid ning toob esile erinevused. Erinevate ametite esindajatel, on erinevad vajadused, millega tuleb arvestada. Samas vaese inimese maja kirjeldamisel jääb ta napsõnaliseks: maja võib välja näha ükskõik milline, oluline on vaid peavari.¹²⁶ Morrison viitab aga sellele, et omaette kõnekas on siiski see, et Filarete kirjeldab lisaks juhtiva klassi hoonetele niivõrd täpselt ka näiteks käsitöölise elutingimusi. Olgugi et renessanssperioodil tõusis kunstniku staatus, erines suhtumine piirkonniti ja näiteks Sforzade suhtumine Milanos ei olnud võrreldav Medicitega Firenzes.¹²⁷

madalam/mehelikum (*niedrige*) ja kõrgem/naiselikum (*erhabene*). Madalamate alla kuuluvad toskaana ja dooria order, kõrgemate alla ioonia, komposiit ja korintose order. Kruft, *A History of Architectural Theory*, lk 177–178.

¹²⁶ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 148–150.

¹²⁷ Morrison, *Unbuilt utopian cities 1460 to 1900*, lk 18.

4. Vitruviuse printsiibid ja nende rakendamine Alberti ja Filarete traktaatides

4.1 Kasulikkus, ilu ja vastupidavus – utopiaarhitektuur ja utopiaplaneeringud?

Vitruviuse sõnul peab hoonete ehitamisel arvestama kolme printsiibiga: kasulikkuse (*utilitas*), ilu (*venustas*) ja vastupidavusega (*firmitas*). Nii Filarete kui ka Alberti on antud põhimõtte Vitruviusele kaasa võtnud ja viitavad sellele hoonete ehitamisel. “(...) see, mida me ehitame peaks olema sobiv ja kasutuskõlblik, vastupidav ning väljanägemiselt kaunis ja meeldiv. (...) viimane on neist õilsaim ning olulisim”¹²⁸ võimaldab järeldada, et Alberti hindab Vitruviuse printsiipe kui a-d ja o-d. Ka Filarete rõhutab vastupidavuse, kasulikkuse ja ilu olulisust ehitamisel.¹²⁹ Siiski annavad traktaadid võimaluse uurida, kuidas Alberti ja Filarete on neid printsiipe sisuliselt rakendanud. Selle kõrval saab ka küsida, kas teoreetikud on üksikhoonetele suunatud printsiipe laiendanud ka linnaplaneerimisel?

Näiteks arhitektuuriuuriija Roger Paden leiab, et erinevalt utopiaarhitektuurist ei toetuta utopiaplaneeringutes otseselt Vitruviuse printsiipidele. Tema hinnangul ei mängi kasulikkus ja ilu¹³⁰ utopiaplaneeringute puhul olulist rolli, vastupidavuse poolest oleksid utopialinnad umbes sama vastupidavad kui eksisteerivad linnad.¹³¹ Nii Alberti kui ka Filarete traktaatide puhul võib siiski öelda, et arhitektuur ja linnaplaneering on omavahel nii tugevalt seotud, et on keeruline neid üksteisest selgelt eristada.

Järgnevalt võtan Vitruviuse kolm printsiipi vaatluse alla ning uurin, kuidas on Filarete ning Alberti oma traktaatides neid printsiipe käsitletud ja millist rolli mängivad need nende linnaplaneeringus.

4.2 Kasulikkus ja Alberti

Vitruvius seletas oma nägemust *utilitas*'t järgnevalt: “Ruumide asetus on veatu ja ei takista nende kasutust; hoone väljanägemine on sobilik ja vastavuses hoone tüübiga”.¹³² Ehk siis hoone

¹²⁸ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 155.

¹²⁹ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 82.

¹³⁰ Märkus: Alberti puhul nendib siiski teatavat ilust mõjutatavust. Paden, *Values and planning: the argument from renaissance utopianism*, lk 8.

¹³¹ Samas.

¹³² Vitruvius, *Ten Books on Architecture*, lk 17.

siseplaneering on loogiline ning hoone välimus annab aimu maja funktsioonist ja maja omanikust.

Nimetamata seda küll otseselt *utilitaseks*, jagab Alberti väga selgelt sarnast arusaama. Peatudes majade siseplaneeringutel, toob ta üksikasjalikult esile sobiva tubade paigutuse, mis arvestaks muuhulgas näiteks (päikese)valguse, temperatuuri ja funktsiooniga.¹³³ Alberti sõnul on “mõned hooned sobilikud laiemalt kogu ühiskonnale, mõned olulistematele kodanikele ja mõned tavainimestele”¹³⁴, seega seob ta hoone vormi hoone funktsiooni või omanikuga. Piltlikult tähendab see seda, et ka hoone välisilmes peegeldub selle funktsioon või omaniku klass.

Rakendades sama printsiipi linnaplaneeringu puhul, saab öelda, et sobiv linnaplaneering on valitseja nägu – monarhile sobiv linn erineb türanni omast. Väline vorm on selgelt seotud kasulikkusega: ühele kasulik keskne linnale avatud (kuninglik) palee, võib teise vaatevinklist olla suisa ohtlik.

Siiski ei piirduks ma “kasulikkusest” kõnelemisel vaid Vitruvuse eelnevalt esile toodud kahepoolsest ideest. Erinevalt ilust, ei anna Alberti oma isiklikku 'kasulikkuse' definitsiooni, kuid läbi traktaadi toob esile ning juhindub planeerimisel mõningatest teemadest. Selle mõistmiseks tuleks esmalt põgusalt peatuda Alberti ideaalsel valitsejal, mis annab aimu ka linna ülesandest. Olulisem kui konkreetne valitsusvorm (monarhia, türannia või jagatud võim¹³⁵), on juhi omadused. Riigi juhiks peaks olema oma silmapaistev isik (või isikud), keda iseloomustab võimekus, leidlikkus ning laiad teadmised ja oskused. Juhi rolli kirjeldus “nad peaksid olema hea ja õndsas elu teejuhiks ja kaitsma ning lõpuks suurendama kaaskodanike autoriteeti ja väärikust”¹³⁶, on kõnekas ka linnaplaneerimise poolest, kuivõrd linn on sõltuvuses juhist.

Toetudes nii ideaalvalitseja kirjeldusele ja rollile kui ka laiemalt traktaadis kõlanud argumentidele planeerimise puhul, võib lühidalt öelda, et Alberti juhindub linnaplaneerimises eelkõige **heaolu** (turvalisus, mugavus, hedonistlik nauding, majanduslik heaolu) saavutamisest ja/või hoidmisest. Oma roll on ka linna (ja seega ka linnaelanike) heal mainel ning elanike väärikusel. Kuigi minu hinnangul ei suuda Alberti alati ära põhjendada mõne valiku seotust

¹³³ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 151–152.

¹³⁴ Samas, lk 93.

¹³⁵ Kommentaar: Alberti ei väljenda oma isiklikku eelistust, kuid väärtuspõhiselt erineb tema nägemus siiski türannlikust linnast.

¹³⁶ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 93.

mõne kasulikkuse faktoriga, rõhutab Alberti pea alati oma valiku kasulikkust mõne eelnevalt esile toodud märksõnaga. Lisaks linna funktsiooni ja juhi peegeldamisele saab planeering toetada ka (valitseja) eesmärkide saavutamist, kuid on oluline rõhutada, et eesmärke näeb Alberti siiski laiemalt, mitte vaid valitseja enda, vaid (kõigi) kodanike hüvanguks.¹³⁷ Ehitised täidavad küll esmajoones vajaduspõhist rolli (näiteks peavari, kaitse ilmastikutingimuste eest), aga oluline on ka mugavus ja nauding.¹³⁸ Kui vaadata Alberti lähenemist linnaplaneerimisele, kerkivad esile samad märksõnad.

Turvalisuse üheks komponendiks on **kaitsevõimekus**. Iga linn peab arvestama võimaliku vallutusohuga ja seetõttu tuleb linn planeerida nõnda, et ohtu vähendada ja vajadusel rünnakut tõrjuda. Kaitse osatähtsus tuleb välja näiteks teede paigutusest või linnamüüride ehitusest. Lisaks vallutusohule on mõistlik arvestada ka näiteks tuleohuga: tuleohtlikud ehitised peavad elukvartalitest kaugemal olema.¹³⁹ Turvalisuse alla liigitaksin ka **tervise- ja hügieenikaalutlused**, millele Alberti rohkelt tähelepanu suunab. Näiteks asukoha valikul mängib tervist soosiv paik olulist rolli¹⁴⁰ ning tänavate planeerimisel toob ta välja võimalusi, kuidas arvestada päikese, varju ja tuulega, et linnaelanike tervist hoida.

Poodide paigutus peaks sõltuma selle asukohast ja peaesmärk peaks olema klientide meelitamine et **majandust** soosida: näiteks militaarteel oleks sobivaim koht silmatorkava kurvi peal, ristmiku puhul seal kohe nähtavas nurgas.¹⁴¹ Linna puhul on oluline ka selle tunnus ja au linnast väljaspool. Olgugi et Alberti ei soovita priiskamist¹⁴², tuleb arvesse võtta ka kallihinnalisuse mõjusid. Kallid materjalid mõne pühapaiga juurde viiva allee puhul võivad põhjendatult ka linna üleüldist mainet tõsta.

Alberti näitel tuleb välja ka see, kuidas ta näeb linnaehituses teatavat võimalust suunata inimest käituma “eeskujulikumalt”. Alberti ei peatu sel teemal küll väga pikalt, kuid viitab sellele võimalusele. Näiteks toob ta esile, et (mängu)plats, kus lapsehoidjad saavad lastega tulla, ei ole kasulik mitte ainult värskes õhus viibimise tõttu, vaid ühtlasi manitseb hoidjaid olema teiste

¹³⁷ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 2.

¹³⁸ Samas, lk 92.

¹³⁹ Samas, lk 152.

¹⁴⁰ Samas, lk 13.

¹⁴¹ Samas, lk 152.

¹⁴² Samas, lk 293.

inimeste silme all korralikum.¹⁴³ Samamoodi võimaldavad tänavaid ääristavad portikused eakamatel inimestel ka kuuma ilma korral õues istuda, kuid samaaegselt oma kohalolekuga nooremaid ja uljamaid väarikamalt käituma suunata.¹⁴⁴

Lõpetuseks on oluline esile tuua, et kasulikkuse kategooria on Alberti jaoks linnaplaneerimisel ühelt poolt väga oluline, kuid samas on tegemist siiski 'subjektiivse' kategooriaga, kuivõrd on võimalik küsida: “kasulik kellele?”. Iga valitseja võtab arvesse erinevaid printsiipe. Esile toodud printsiibid ei ole seega otseselt “üldine kaheldamatu” ideaal, mida kõik rakendama peaksid ning tõtt öelda ei saa lõpuni kindel olla ka selles, kas esile toodud printsiipe Alberti ka isiklikult ideaaliks peab. Küll aga toob Alberti esile viise, kuidas linnaplaneeringu abil on võimalik võimu rakendada. Alberti toetub oma arutluses nii antiiknäidetele aga ka omaenese analüüsile.

4.3 Kasulikkus ja Filarete

Kui võrrelda alustuseks Vitruviuse 'kasulikkust' Filarete lähenemisele, siis on selge, et majade ehitusel lähtub Filarete samasest printsiibist. Maja välimuse järgi on võimalik ära tunda selle elanik/omanik ning siseplaneering arvestab ning toetab hoone funktsiooni.

Nagu eelnevalt esile tõstetud, näib Filarete teose üks roll olevat arhitekti olulisuse rõhutamine ja ideaalse tööprotsessi kirjeldamine. Filarete toob teises peatükis esile, et arhitekti tuleks suhtuda väarikalt ning oluline on hea töötasu: selle puudumisel ei saa arhitekt kasulikkusele mõelda ega kasulikkust vormis realiseerida.¹⁴⁵ Kõnekas on ka Filarete mõttekäik kasulikkuse eesmärkide osas: ühelt poolt teeb arhitekt seda kasulikkuse enese pärast, teisalt aga kuulsuse nimel.¹⁴⁶ Ühesõnaga, kasulikkus ei ole midagi sellist, mis tuleb “ilma hinnata,” vaid selle saavutamiseks on vaja sobilikke tingimusi.

Kui Alberti traktaadi puhul tõin esile sotsiaalse heaolu kui keskse teema, mida Alberti erinevate nurkade alt linnaehituses silmas pidas, siis Filarete raamatu puhul seda nii konkreetselt täheldada ei saa. Ei saa väita, et Filarete ei tooks teoses esile ideaale, kuid ta ei näitlikusta (inim)ideaali saavutamise võimalikkust läbi linnaplaneerimise ega too esile nende omavahelist seost või sõltuvuslikkust. Ideaalide osas on paljuütleval neljandas raamatus olev selgitus vundamenti

¹⁴³ Samas, lk 263.

¹⁴⁴ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 119.

¹⁴⁵ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 19.

¹⁴⁶ Samas, lk 16.

müüritavate anumate osas. Arhitekt jagab seal läbi metafoori linna ideaale ja eesmärke aga ka ideaalinimese tunnuseid. Teose minategelane teeb läbi metafoori selgeks mõned arusaamad: “linn peaks olema nagu inimkeha ning selle saavutamiseks peaks see olema täis kõike, mis inimesele elu annab”.¹⁴⁷ Sealses selgituses toob arhitekt esile ideaalid inimese osas: linnaelanikud peaksid olema puhtad, töökad, üksteist hoidvad ja üksteisele kasulikud ning hoiduma omavahelisest pahatahtlikkusest. Filarete näeb mesilaspere hierarhiat ideaalina ka inimmaailmas – töökus, selge kord ja ülesanded ning kuuletumine juhile. Korrapärane linnaplaneering näib ka seda ideaali väljendavat. Filarete kirjeldatud ehitamisprotsess vastab samuti sellele ideaalile: igal ühel on väga selge roll, kõik toimib ideaalse täpsusega ja kiirelt ning probleemideta.

Linna peaks iseloomustama **võit, rahu ja võim** (endast väiksemate üle): selle saavutamine käib läbi **tarkuse, meeldivuse** ning **heade kommetega**.¹⁴⁸ Seejärel võikski ehk eeldada, et samadest märksõnadest lähtub ka linnaplaneering. Kui küsida, miks on Filarete eelistanud radiaalset tänavavõrgustikku või kaheksanurkset linna, siis tuleb tõdeda, et selget funktsionaalset eelist traktaadist välja ei tule või vähemasti ei rõhuta Filarete seda nii selgelt nagu Alberti seda teeb. Kuigi Filarete kaheksanurkne linn täidab kaitsefunktsiooni, siis jääb mulje, et see ei pruugi olla peamine eesmärk selle valimisel. Pigem võib siinkohal tuua esile, et lisaks utilitaarsetele eelistele võib selle kasutamise põhjuseks olla ka religioosse-kosmilise või mõne muu ideaali saavutamiseks. Traktaadis tuleb esile Filarete arvestamine **astroloogiaga**, näiteks nurgakivi asetamise täpne aeg on valitud läbi astroloogia. Kunstiajaloolane Berthold Hub on argumenteerinud, et Filarete linnaplaneering lähtubki eelkõige kosmoloogiast.¹⁴⁹ Filarete kahe ruudu üksteise peale asetamine moodustab justkui looduse põhielementide (tuli, õhk, vesi, maa) diagrammi, mida on kasutatud ka mitmetes astroloogilistes traktaatides.¹⁵⁰ Seega kui Alberti puhul julgesin 'kasulikkust' nimetada subjektiivseks kategooriaks, siis kui toetuda ideele, et Filarete on eelkõige lähtunud kosmoloogiast, võib öelda, et kasulikkuse realiseerimine käib läbi astroloogiale toetumise ning seega hõlmab endas universaalset kehtivust.¹⁵¹

¹⁴⁷ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 44.

¹⁴⁸ Samas, lk 44–45.

¹⁴⁹ Hub, *Filarete and the East*, lk 21–22.

¹⁵⁰ Lang, "Sforzinda, Filarete and Filelfo", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 35, (1972), lk 391–392.

¹⁵¹ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 21–22.

4.4 Ilu

Vitruvius on ilu kirjeldanud järgnevalt: “väljanägemine on meeldiv ja maitsekas ning (hoone) osad on proportsionaalsed vastavalt sümmeetria printsiipidele”.¹⁵²

Alberti pühendab kümneraamatulisest traktaadist ornamendile viis, ning kuigi ta eristab ornamentikat ilust, siis tasub neid antud traktaadi ja linnaplaneerimise vaates koos vaadelda. Alberti kirjeldab ilu kui “põhjendatud harmoonia kõigi kehaosade vahel – midagi pole tarvis lisada, ära võtta või muuta” ning ornamentit “ilu täiendusena”.¹⁵³ Olgugi et sellises tähenduses võiks ornamentit näha kui millegi ebavajaliku või liigsena, näib selle vajadus kerkivat iseseisva 'iluni' pürgimise harukordsuses – seda nii looduses kui ka läbi inimkäe.¹⁵⁴ Renessanssiuurija Patricia Falguières¹⁵⁵ toob nende definitsioonide kooseksisteerimisel tekkiva vastuolu saatel esile selle, kuidas Alberti on harmoonilise ilu sidunud perfektsusega. Perfektsus kuulub aga taevalikku dimensiooni ning maises maailmas perfektsuse saavutamine ongi inimvõimete ülim ning harva saavutatav (kuid siiski võimalik) piir. Selline mõtteviis sobib omakorda aristotelliku kosmose jagunemise ideega.^{156 157}

Alberti sõnul ei ole ilu subjektiivne, eksisteerib vaid üks 'ilu' ja see vastab kindlale reeglipärale.¹⁵⁸ Reeglipärasusele rõhumist näeme me Alberti traktaadis nii hoonete arhitektuuris aga ka laiemalt linnaplaneeringus. Sestap võib näha ornamentika kasutamist kui viisi jõuda lähemale sellele saavutamatu perfektsusele ja teatavat ühendust taevaliku dimensiooniga. Ilu vajadus erineb seega maisetest soovidest ja 'kasulikkuse' dimensioonist.

Ilu näib olevat kategooria, mis mõjutab üksikisikut ja ühiskonda laiemalt samamoodi – näiteks kuningliku palee “ilus” väljanägemine ei mõjuta mitte ainult valitsejat ennast, aga ka tavakodanikke. Ilus näib Alberti jaoks peituvat kollektiivsem väärtus.¹⁵⁹ Olgugi et Alberti tõstab ilu esile omaette **väärtusena**: “kui me vaatame jumalate imepärast loomingut, imetleme me

¹⁵² Vitruvius, *Ten Books on Architecture*, lk 17.

¹⁵³ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 156.

¹⁵⁴ Samas, lk 156.

¹⁵⁵ Falguières, Patricia. "Alberti, Ornament, Nature, and Law: A Reading of De Re Aedificatoria." *Grey Room* 89 (2022): 78-125.

¹⁵⁶ Samas, lk 80–81.

¹⁵⁷ Märkus: Maa-keskne universumi mudel, mida Aristoteles rakendas, aga mis oli renessanssi perioodil ka laiemalt uskumuseks.

¹⁵⁸ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 157.

¹⁵⁹ Samas, lk 4.

pigem ilu mitte kasulikkust”¹⁶⁰, siis rõhutab ta läbivalt, et ilu võib olla ka kasulik. Ilus villa “tagab selle, et perenaine naudib seal elamist ning pühendub selle ülalpidamisele” ja ilus linn võib mõjutada vaenlast (linna) ründamast.¹⁶¹ Alberti suust, kes näeb “omandiiha” inimloomuse paratamatu ja ohjeldamatu osana¹⁶², näib see küllalt naiivse ideena, kuid taaskord näitab, kuidas ta näeb ilul olevat teatavat kõrgemat mõju inimese psüühele.

Ilu printsiipe kõrvutab Alberti paljuski loodusega, kuid nendib, et ideaal on looduse vorme pigem ületada. Olulisimaks mustriks on sümmeetria, identne väljanägemine ja kokkusobivus¹⁶³, mis kohaldub selgelt ka Vitruviuse arusaamaga ilust. Alberti lähtub linnaplaneerimisel ka proportsiooniteooriast: linna suurusel sõltuvad ka muud mõõtmed, näiteks templi suurus.

Filarete ilufilosoofia toetub inimese proportsioonidele ning on selgelt seotud kristliku mõttega – inimeste erinevused ja proportsioonid on Jumala loodud. Ülimaks ideaaliks on seejuures Aadam.¹⁶⁴ Filarete iluideaale saabki siduda “looduga”, näiteks “ilus linn on ehitatud vastavalt “looduse seadustele”.¹⁶⁵ 'Ilu' ilmneb Filarete hinnangul mitmekülguse tulemusel: kuivõrd kõik inimesed on erinevad, siis tänu sellele on võimalik ilu väärtustada, tähele panna. Just sel eesmärgil ongi Jumal inimesed erinevana loonud ja nõnda peaks ka hoonete puhul toimima. Tõelise ilu jaoks peab tema hinnangul olema kõik osad harmoonias näoga (mis on olulisim, kuid ainult selle ilu ei ole piisav).¹⁶⁶ Linnaplaneeringu puhul on Filarete mõnevõrra vähem sidunud sõna-sõnaliselt seda 'iluga'. Samas võib eeldada, et ka sellisel puhul lähtus ta harmooniast ja tõenäoliselt pidas linna 'näoks' linnakeset.

4.5 Vastupidavus

“Vastupidavus on tagatud kui vundament on rajatud tugevale pinnasele ja materjale on targalt ning teadmistele tuginedes” sõnab Vitruvius vastupidavuse osas.¹⁶⁷

Vastupidavusega arvestamine tuleb nii Albertil kui Filaretel esile nii asukoha valikul, materjalivalikul aga ka tehniliste aspektide puhul. Alberti traktaadi viimane peatükk on

¹⁶⁰ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 155.

¹⁶¹ Samas, lk 152.

¹⁶² Samas, lk 102.

¹⁶³ Samas, lk 310

¹⁶⁴ Samas, lk 7.

¹⁶⁵ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 4–5.

¹⁶⁶ Samas, lk 10–11.

¹⁶⁷ Vitruvius, *Ten Books on Architecture*, lk 17.

omakorda pühendatud hoonete restaureerimisele. Vastupidavus ei ole oluline mitte vaid praktilisest vaatepunktist, aga Alberti näeb ka (hoone) eakust kui omaette väärtust ning vastupidavus ei ole kuidagi vähem imetlusväärne kui hoone ilu.¹⁶⁸

Kuivõrd linna vastupidavus on selgelt seotud ka rünnakutega, siis on mõlemad arhitektid juhtinud tähelepanu ka linna kaitsevõimekusele.

Linna kontekstis jagavad mõlemat mehed siiski **kaduvuse filosoofiat**. Eriti selgelt tuleb see esile Filarete puhul, kelle sõnad “linn kestab sellele ette määratud ajaperioodi”¹⁶⁹ näitavad tema arusaama, et hoolimata kõigist inimese pingutustest on ka **linn surelik**. Seejuures rõhutab Filarete, et sarnaselt inimesele tuleb ka hoonete eest hoolt kanda.¹⁷⁰ Ka Alberti väljendab samasugust nägemust, nähes suurima ohu ja mõjutajana eelkõige inimloomust.¹⁷¹

Kaduvuse kõrval on mõlema arhitekti filosoofias siiski kõrgel kohal igavikulisus. Filarete puhul näeb selle väljendust näiteks vundamendi nurgakivisse asetatud esemete loetelus. Lisaks sümbolsetele esemetele on oluline ka tulevatele põlvedele mõeldud tekstid, mis seletaks esemete tähendust ja märgiks (ja dateeriks) ära oluliste inimeste nimed ning nende saavutused. kuid annaks edasi teadmisi ja vooresid.¹⁷² Arvestades, et mõlemad arhitektid toetuvad oma traktaatides suuresti just (antiik)tekstidele, on loogiline, et mõlemad teoreetikud tajuvad kirjasõna ja selles edasi antava idee püsivamat säilimist. Isegi kui linn ja arhitektuur on kõigest hoolimata siiski ajutine, on teadmised (ja maine) siiski midagi püsivamat. Selle taustal võib ehk isegi väita, et kirjasõnas loodud linn omab eksisteerivast linnast ehk isegi kõrgemat väärtust või vähemasti on sellest vastupidavam.

¹⁶⁸ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 194.

¹⁶⁹ Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 45.

¹⁷⁰ Samas, lk 12.

¹⁷¹ Alberti, *Ten Books on Architecture*, lk 96.

¹⁷² Filarete, *Treatise on Architecture*, lk 44-45.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö “Kasulikkus, ilu ja vastupidavus ideaallinna loomisel. Juhtumianalüüs Leon Battista Alberti “De Re Aedificatoria” ja Filarete “Libro Architetonico” näitel” andis esmase ülevaate ideaal- ja utoopialinna kontseptsioonidest arhitektuuriteoreetilises võtmes. Alberti teos on esimene renessansiperioodi arhitektuuriteoreetiline traktaat ning Filarete traktaat on esimene konkreetset ideaallinna kujutav teos.

Töös uuriti, kas ja kuidas väljenduvad Vitruviuse kolm printsiipi (ilu, kasulikkus ja vastupidavus) Filarete ja Alberti arhitektuuritraktaadides ning kas neid printsiipe on võimalik üle kanda ka linnaplaneerimisele. Autor uuris seda kriitilis-võrdleva analüüsi alusel ning toetus seejuures lisaks algallikatele ka samal teemal tehtud teadusartiklitele.

Uurimusest ilmnest, et ilu, kasulikkus ja vastupidavus on printsiibid, mida nii Alberti kui ka Filarete on sarnaselt Vitruviusele oma arhitektuuriteoorias kasutusele võtnud. Küll aga saab esile tuua, et nende arusaam ja defintsioonid erinevad mõneti sellest, kuidas Vitruvius neid rakendanud on. Lähenemist ilule, kasulikkusele ja vastupidavusele mõjutab omakorda teoreetikute filosoofiline taust. Kuna see ei olnud töö fookus, siis autor ei keskendunud teoreetikuid mõjutanud filosoofiatesse sügava(ma)lt kui nende (võimalikule) olemasolu viitamisele.

Autor uuris, kas uuritavad teoreetikud on Vitruviuse printsiipe lisaks arhitektuurile ka linnaplaneerimisel rakendanud ning millisel moel. Töö tulemusel selgus, et ilu, kasulikkus ja vastupidavus mängivad rolli ka linnaplaneeringu puhul, kuid nende sisuline tähendus laieneb ja erineb mõnevõrra sellest, kuidas neid hoonete puhul rakendatakse.

Töö näitas, et Alberti ja Filarete rõhuasetus printsiipe rakendades erineb ning see tuleb eelkõige esile linnaplaneeringut analüüsides. Näiteks Alberti puhul saab esile tuua, et ilu, kasulikkus ja vastupidavus on linnaplaneeringu puhul (peaaegu) võrdse kaaluga ning kuigi ideaalis saab rakendada kõiki üheaegselt, siis vastavalt olukorrale erineb ka parim lahendus. Alberti ei esitle ühte ideaallinna, vaid pigem näitab erinevaid võimalusi. 'Ilu' on Alberti traktaadi järgi universaalne ning iluprintsiipe peaksid kõik (valitsejad) rakendama. Samas 'kasulikkus' on aga subjektiivsem printsiip ning vastavalt valitseja/ühiskonna soovidele erineb parim võimalik lahendus. Alberti traktaat näitlikustab, kuidas linnaplaneeringu saab võimu rakendada.

Ka Filarete puhul võib täheldada nende kolme printsiibiga arvestamist linnaplaneerimisel, kuid autori hinnangul ei suuna Filarete sarnaselt Albertile tähelepanu sotsiaalsele kasulikkusele. Pigem võib Filarete valikute puhul näha vihjeid religioosse-kosmoloogilise ideaali vormistamiseks, mis on relevantset ka Alberti puhul, kuid ei kerki niivõrd esile.

Antud töö eesmärk oli anda eestikeelne ülevaade kahest renessanssperioodi olulisimast arhitektuuritraktaadist, seega siinse uurimuse rõhuasetus keskendus traktaatide laiemale vaatlusele. Bakalaureusetöö annab aluse sama teema jätkamisega: mõlemad traktaadid võimaldavad ka spetsiifilisemaid võrdlusi erinevatel teemadel, näiteks töös viidatud astrooloogiliste juurte uurimisele või ilukontseptsiooni laiemale uurimisele toetudes ka Alberti teistele teostele (näiteks *De Pictura* ja *De Statua* abil). Uurimismaterjale annavad ka mitmed teised vähem uuritud traktaadid, nagu töös viidatud Francesco di Giorgio Martini “Trattato di Architettura” või Giacomo Castriotto ja Girolamo Maggi, “Della fortificazione delle città”.

Resümee / Summary.

Ideal Cities and the Use of Utility, Beauty and Durability. Case Study of Leon Battista Alberti's "De Re Aedificatoria" and Filarete's "Libro Architetonico"

Leon Battista Alberti and Filarete are two architectural theorists whose treatises and ideas were influential in their own times but carry weight to this day. Their work present an ideal but also give instructions for both planning and construction. While Alberti's work is the first architectural treatise written since Vitruvius, Filarete's book is considered to be the first one describing an ideal city.

Although renaissance ideal cities have been thoroughly researched in English, there is yet to be written a complex and comprehensive research on this topic in Estonian. The author of this research starts filling this gap by analysing two architectural treatises: Leon Battista Alberti's "De Re Aedificatoria" and Filarete's "Libro Architetonico".

The objectives of this research are following: firstly, to give an overview of the mentioned treatises by mainly focusing on the city planning. And secondly, to research and analyse how Vitruvius' principles of beauty, utility and durability manifest in the work of the mentioned treatises.

The research paper has been divided into 4 parts. The first part gives a brief conceptual overview on the topic. The second and third part concentrate separately on the mentioned treatises and analyse how and on what grounds the theorists have depicted their 'ideal city'. The last part analyses if and how Vitruvius' utility, beauty and durability play a role in analysed treatises.

Vitruvius' "De Architectura" has been influential in the context of renaissance ideal cities. Vitruvius introduces three principles – beauty, utility and durability – that should characterise all buildings but can be also applied to city planning.

Similarly to Vitruvius' treatise, Leon Battista Alberti's treatise has been divided into ten parts. These ten chapters show his consideration of durability, utility and beauty – he explores the topics of material, construction, the utility of buildings and ornament of buildings. While also giving guidelines on separate buildings, the treatise is also exploring the topic of city planning.

In the case of “**De Re Aedificatoria**”, this research paper focuses on how Alberti explores the topics of city's location, the layout of the streets, city zones and the defence possibilities. As each terrain, climate and location have their advantages and disadvantages, he points out how to take these aspects into account while choosing the location. As he is conscious that the perfect location is hard if not impossible to find, his recommendations point out that most importantly, the choice should be made in an analysed and balanced way. The latter characteristic does not only concern the location but also other aspects such as the choice of streets or overall city layout. A tyrant's ideal city differs from republican city both in its functions and therefore in its ideal visual form. All choices should be made by taking into account utility, beauty and durability.

Although Alberti gives special emphasis on the utilitarian and functional aspects of the city and pays surprisingly large amount of attention to welfare considerations, it should be mentioned that his interpretation on beauty is as important in the context of city planning. Beauty seems to have an almost divine feature which can stop attacks on the city but beauty is also valuable on its own. The durability is also important as without this aspect, the beauty and utility are also affected in the material form.

Filarete's “Libro Architettonico” has been written in a narrative, almost science fictional form but the work includes additionally a thorough architectural theory. Filarete describes an ideal city but additionally seems to also exhibit an ideal construction process of this city with an ideal architect-patron relationship which are also explored in this research paper. Additionally, the paper analysed Filarete's view on location, city plan but also his consideration of humans.

The form of Filarete's ideal city can be described as an octagonal star-shaped city which is surrounded by a circular moat. The street network is radial and in the centre lies a *piazza* with the most important buildings. Filarete describes specifically the centre of the city and the layout of the streets which are characterised by clear order. His proportional theory (which is based on human measures) is hierarchical and works in favour of functionality but is also based on beauty. The characteristics of his described ideal human society – well ordered and high-functioning – are also featured in his organised city plan.

The research paper confirms that beauty, utility and durability are principles that both Alberti and Filarete take into account in their city planning, yet their way of interpretation and emphasis of these principles differ. Alberti's work shows a more thorough focus on the social (utilitarian) aspects and exhibits how the ideal city planning depends on the ruler of the city. His work does not depict one universally applicable solution of planning but emphasises that the ideal depends on the circumstances. On the other hand, Filarete's work focuses on one specific ideal city and is planned with a specific patron in mind. Although he is conscious of certain aspects that should be taken into account while choosing a location or planning the layout of the city, his ideal is While Filarete takes utility, beauty and durability also into account, his choices in city planning hint an additional aim of creating a religious-cosmological ideal.

The current research paper gave a broad overview and analysed two important architectural treatises of renaissance by focusing on the usage of beauty, utility and durability. The paper gives a good starting ground for the continuing the research in various ways, such as analysing the astrological roots mentioned in the work or widening the research on beauty with the help of Alberti's other books. Other less known treatises such as Francesco di Giorgio Martini's "Trattato di Architettura" or Giacomo Castriotto's and Girolamo Maggi's "Della fortificazione delle città" could also be worthy of widening the research on this topic.

Kasutatud kirjandus:

Alberti, Leon Battista Alberti. *On the Art of Building in Ten Books*. The MIT Press, 1999.

Boerefijn, Wim. "About the ideal layout of the city street in the twelfth to sixteenth centuries: The myth of the renaissance in town building." *Journal of Urban History* 42, nr 5 (2016): 938-952.

Bortot, Paolo. "Geometry of power: Ideal geometrical shapes in military Renaissance architecture of Ducato di Urbino and Venice Republic 1478–1593." In *Utopia (s)-Worlds and Frontiers of the Imaginary*, pp. 59-64. CRC Press, 2016.

Campanella, Tommaso. *Päikeselinn*. Kultuurileht, 2020.

Claeys, Gregory. *Utopia: the history of an idea*. Thames & Hudson, 2020.

De la Croix, Horst. "Military architecture and the radial city plan in sixteenth century Italy." *The Art Bulletin* 42, no. 4 (1960): 263-290.

De la Croix, Horst. "Palmanova: A Study in Sixteenth Century Urbanism." *Saggi e Memorie di storia dell'arte* 5 (1966): 23-179.

De la Croix, Horst. *Military Considerations in City Planning: Fortifications*. George Braziller, 1972.

Di Bernardino, Irene. "The measure of the ideal. The painted architecture of the città ideali." *Journal of City, Culture and Architecture* 1 (2015): 63-76.

Donskis, Leonidas. "Ideoloogia ja utoopia: Kas utopismi lõpp?" *Akadeemia*, nr 5 (1995): lk 2352–2372.

Eaton, Ruth. *Ideal Cities: Utopianism and the Built Environment*. Thames & Hudson, 2002.

Falguières, Patricia. "Alberti, Ornament, Nature, and Law: A Reading of De re aedificatoria." *Grey Room* 89 (2022): 78-125.

Filarete. *Treatise on Architecture*. Yale University Press, 1965.

Hub, Berthold. "Filarete and the East: The Renaissance of a prisca architectura." *Journal of the Society of Architectural Historians* 70, no. 1 (2011): 18-37.

Kostof, Spiro. *The city shaped: urban patterns and meanings through history*. Thames & Hudson, 2009.

Kruft, Hanno-Walter. *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*. Princeton Architectural Press, 1994.

Kruft, Hanno-Walter. *Le città utopiche: la città ideale dal 15. al 18. secolo fra utopia e realtà*. Laterza, 1990.

Lang, Susanne. "Sforzinda, Filarete and Filelfo." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 35, no. 1 (1972): 391-397.

Manuel, Frank E.; Manuel, Fritzie P. *Utopian Thought in the Western World*. Belknap Press, 1979.

Morrison, Tessa. *Unbuilt utopian cities 1460 to 1900: reconstructing their architecture and political philosophy*. Routledge, 2016.

Mumford, Lewis. *The city in history : its origins, its transformations, and its prospects*. London, 1991.

Onians, John. "Alberti and ΦΙΛΑΡΕΤΗ: A Study in their Sources." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 34, no. 1 (1971): 96-114.

Paden, Roger. "Values and planning: the argument from renaissance utopianism." *Ethics, Place & Environment* 4, no. 1 (2001): 5-30.

Pearson, Caspar. *Humanism and the urban world: leon battista alberti and the renaissance city*. Penn State Press, 2015.

Rosenau, Helen. *The Ideal City, Its Architectural Evolution*. Studio Vista, 1974.

Spielvogel, Jackson. "Reflections on Renaissance Hermeticism and Seventeenth-Century Utopias." *Utopian Studies* 1 (1987): 188-197.

Vitruvius. *Ten Books on Architecture*. Cambridge University Press, 1999.

Walker, Daniel Pickering. *Spiritual and demonic magic: from Ficino to Campanella*. Penn State Press, 2000.

Whittemore, Leila. "City and Territory in Filarete's" Libro architettonico"." *Arte Lombarda* (2009): 47-55.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Eliise Marie Nõgel,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

“Kasulikkus, ilu ja vastupidavus ideaallinna loomisel. Juhtumianalüüs Leon Battista Alberti “De Re Aedificatoria” ja Filarete “Libro Architetonico” näitel”,

mille juhendaja on Anu Ormisson-Lahe,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Eliise Marie Nõgel

16.08.2024